

Հայ ճարտարապետության վարժանքները

ՄԵՍԿԻՄ ԳՐԱԿԱՆ

A stylized, handwritten signature in white ink on a black background. The signature is slanted upwards from left to right and consists of several interconnected, fluid strokes. It appears to be a personal name or a brand name, possibly 'S. V. ...'.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՄ

ՏԻՐԱՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ
ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2002

Stewart Brown

ԸԱՐԻ ԵՎ ՋՐԻ ՆԵՐՂԱՇՆԱԿՄԱՆ ՏԻՐԱԿԱԼԸ

Ճաւրսարւայե՛տ Տիրան Մարտիքյանի ծննդյան 90-ամյակը

Շ

ւտերն են իրենց կյանքի ճանապարհին հանդիպել մարդկանց, իրողությունների, որոնք ճակատագրական հեճք են թողել նրանց կյանքում: Այդօրինակ իրողություն եղավ դեռևս ճաւրսարւայե՛տականի ուսանող Տիրան Մարտիքյանի համար ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի արվեստանոցում աշխատելը, ինչը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ

այսպէս ճաւրսարւայե՛տի մասնագիտական կողմնորոշման, նրա հավաստման ընտրության գործում: Այդ հավաստման հայ ճաւրսարւայե՛տական ժառանգությունը նոր ժամանակներում ստեղծագործաբար կիրառելը, դրան արդիական հնչողություն և իմաստալորում սպն է, ինչին անմասագորդ, սևականորեն և բացառիկ հավասարմոթյանը ծառայեց հայ ճաւրսարւայե՛տության այդ անխոնջ և ջերմեռանդ նվիրյալը:

Նե՛սագայում աշխատանքը Վ.Բոչարի գլխավորած ճաւրսարւայե՛տական արվեստանոցում, Հողժողկոմուսի քնակաւայրերի հասակագծման քյորոյում, ամէլի քան կես դար «Տիրոնախագիծ» ինստիտուտի հայկական քաժանմունքում որպէս ամալագ, այնուհետև գլխավոր ճաւրսարւայե՛տ, եղավ մասնագիտական վարպետագնան, ստեղծագործական մասնաշումների և խիզախումների դպրոց: Մեծ Թամանյանի շուրջ 1930-ական թվականների ճաւրսարւայե՛տական սերնդից շատերին հովանի և ուղեցոյց դարձավ, քայց քանանյանական դրսւորումները Մարտիքյանի մոտ առաւելք քեղուն, շեշտաւս և մասայուն եղան: Նա առաւելք հարազատներեն և քնութագրական կողմերով կրեց խորհրդախայ ճաւրսարւայե՛տության քնորոշ և հեռանկարային հասկանիշները, դառնալով առաջաւար վարպետներից մէկը: Նրա ամէլի քան 60-ամյա ստեղծագործական աշխատանքը հարաքերական դադար սպրեց միայն 1942-46 թթ., երբ ծառայում էր Անդրազազմաճակատի գորամասերում:

Բազմաբնույթ և գունեղ է Մարոքյանի ստեղծագործական նորժն իր ընդգրկումներով, լայնածավալությամբ, երանգներով: Չարմանք ու հիացմունք է հարուցում նրա նախագծային գործունեության արդյունավետությունը: Եսխագծել է շուրջ 250 մեծ ու փոքր ճարտարապետական և ֆադաֆաշինական օբյեկտներ, այդ թվում մի քանի սահմայակ քնակապայտերի զարգացման և վերակառուցման գլխավոր հասակագծեր, հիդրոտեխնիկական կառույցներ, քնակելի շենքեր, մշակութային, լուսավորական օջախներ, առողջարաններ, աղբյուր-հուշարձաններ և այլն: Գրանցից հիշարժան են հրազդանի մշակույթի տունը, Կասպանի երաժշտական ռատոնսարանը, Երևանի Մոսկովյան փողոցի քնակելի տունը, Ազատության պողոտայի քնակելի շենքերի համալիրը, ՀՀ ՊԱԱ Գառնիի գեոֆիզիկական դիսարանի մասնաշենքը, Սևան-հրազդան և Ռոսանի կասկադների հիդրոտեխնիկական կառույցները, Արզնիի թիվ 1 ջրաբուժարանը, Կեչուի առափնյա պանսիոնասը և այլն, որոնք հարստացնելով ժամանակի ճարտարապետական նկարագիրը, մեղ են հայ ճարտարապետության ընթացիկ մեջ: Վարպետի համար թանկ են իր բոլոր ստեղծագործությունները, բայց նա առիթի դեպքում միշտ էլ մի առանձին գործիանում է խոսում Երևանի Կորյունի փողոցի վրա գնվող ներկայումս հՊՃՀ մասնաշենքը հանդիսացող կառույցի (նախկին կոոպերատիվ տեխնիկումի շենքի) մասին, երևի թե ոչ միայն նրա համար, որ այն իր անդամիկ զավակն է, 1950-ական թվականների մեջ ներգծվող գողտրիկ, բարձրաճեփ, մասշտաբով և մեղմ հնչողությամբ հիանալի շինություն (գալիտ, միակ մնացյալը երբեմնի Կիրովի փողոցի այդ հասվածի երևանյան մեղմիկ կառուցապատումից), այլև այն, որ թամանյանական դպրոցի առաջին ծիծեռնակներից է, որում ճարտարապետական բարձր շենքով ստեղծված է մի նոր կերպար, մնալով սպանդակաձևի հարագուս:

Եվ այսպես, Մարոնի արվեստի կարևոր առանձնահատկությունը բազմաժանրությունն է, ստեղծագործական անհասկանալիության անկաշկանդ դրսևորումը ճարտարապետության համարյա բոլոր ճյուղերում և շեղում՝ ֆադաբաշինական լայնածավալ կազմավորումներից մինչև գողտրիկ աղբյուր-հուշարշանները: Վերաբնակության խոսքը վճիռ է, գունեղ և հոգեհարազատ, ազգային հարուստ ավանդույթներն ու լուսառուս ոգին են ճառագում դրա ընդերքից: Վարպետի ճարտարապետական կերպարները, մտադրագումներն ու մշակումները կառուցված են ֆունդակի սկզբունքով՝ դիստոպիական ընկալման համար մասշտիբ լինելով բոլոր կողմերից, լուսավորության բոլոր պայմաններում, օրվա բոլոր ժամերին: Բարեկազմություն, քննականություն, մարդուն և միջավայրին հոգեհարազատություն, հավասարություն ազգային ոգուն և ավանդույթներին - այս չափանիշներով է բնութագրվում նրա արվեստի կենսունակությունը: Ստեղծագործություններում ներդաշնակորեն և կատարելապես լուծված են ֆադաբաշինական, ճարտարապետական, կառուցվածքային և այլ ինտիմները, դրսևորվելով խորհմագոբյայթ, բարձր ճաշակով և հեռանկարայնությամբ: Վարպետի ռեալական դավանանքը լավ է բնութագրել արվեստագետներից մեկը՝ «նրա նախագծած շենքերը, ինչպիսի տեղանքում էլ որ լինեն, աշֆի են ընկնում մի գեղեցկությամբ, որով օժտված է լինում միայն համեմատ շֆեղությունը»:

Որքան էլ բազմաժանր ու բազմաբնույթ են Մարոնի մասնագիտական գործունեության ոլորտները, այնուամենայնիվ դրանց մեջ կա մեկը, որին գերապաստություն է սվել ճարտարապետը, և այն ակնհայտորեն շեշտադրվում է նրա գործունեության մեջ: Դա հիդրոտեխնիկական շինարարության ոլորտն է, որ կարելի է ասել Մարոնի համար եղել է մենաաշնորհային. նա հեղինակ է Հայաստանում կառուցված հիդրոկայանների շուրջ 90%-ի ճարտարապետական մասի, այդ թվում այնպիսի եզակի

կառույցների, որպիսիք են Սևանի, Աբարբեկյանի, Վյունուշի, Արզնիի, Երևանի, Ըսանքի, Սյամնդարյանի, Տաթևի և այլ հիդրոկայանները (Սևանի և Տաթևի դեպքում՝ համառոտաբանակ): Իզոտ շէ, որ բարեկամները կասակով Մարոթյանին անսխալում են ֆարի և ջրի ներդաշնակման վարպետ: Տիմում ճշմարտություն է. ֆարն ու ջուրը եղան նրա ստեղծագործական կյանքի մշակական ուղեկիցները և հերոսները:

Մարոթյանը կասարեկապես մշակեց հիդրոկայանի շենքի հայրենական դասական կերպարը, դրանում մեծապես կարևորելով Թամանյանի Երզնի դերը: Եվ ոչ միայն հիդրոկայանի դեպքում. Մարոթյանի նստագծած շենքերի հասկանալի և կողմերից մեկը շեշտված կերպարայնությունն է, ինչն ակնառու երևում է նաև առողջարանային, մշակութային և այլ շենքերի, աղբյուր-հուշարձանների օրինակով: Որպես կանոն, վարպետի ճարտարապետական լուծումները սերտորեն համապատասխանում են կառույցների գործառական, սեփականական, սեփանդոգիական պահանջներին, ավելին՝ քիտում են այդ պահանջներից, ինչը շատ կարևոր է հասկապես ճշգրիտ և միանշանակ գործառություն ունեցող հիդրոսեփականական կառույցների համար:

Ավանդապաշտությունը և նորարարությունը Մարոթյանի ստեղծագործություններում հանդես են գալիս միահյուսված, ներդաշնակված, և դժվար է որոշել դրանց սահմանաբաժանը: Ավանդական շատ հնարների արդիական հնչողությունը հաղորդելու հետ միասին, Մարոթյանը արմատավորել է արդի ճարտարապետության մեջ արդեն սարածում գտած գեղարվեստական և կառուցվածային մի շարք ուշագրավ շենքեր և հնարներ (հոծ պատի քանդակության մեջ սասիճանաբար խորացող բացվածների շրջանակները (Մաթռնիի հէկ, 1936 թ.), կիսաաշրջանաձև լայնացող բարավորների մոնոլիթ (Վյունուշ հէկ, 1940/41 թթ. և այլն), որոնք ըստ էության հարստացնում են ավանդական իրողությունները:

Վարպետի գործունեության սարքեր փոփոխումն նրա հաջողությունները նկատել են և խրախուսել ճարտարապետության անվանի վարպետները՝ Կ.Տալարյանը, Գ.Օռլովը, Ն.Կոլլին, Վ.Բլոխինը: Վերջինս իր «Композиция в промышленной архитектуре» գրքում Մարտիկյանի Գյումուշեկն իր ճարտարապետական արժանիքներով դասում է XX դարի երկրորդ կեսի հայ ճարտարապետության լավագույն նվաճումների շարքը, զուգահեռ անցկացնելով նրա և Երևանի քամանյանական հիդրոկայանի, սառցակոնքինասի (ճարտ.՝ Գ.Աղաբաբյան), գինու մաշանների (ճարտարապետներ՝ Ռ.Բուրայեյան և Գ.Բոչար), կոնյակի գործարանի (ճարտ.՝ Տ.Մարգարյան) և ուրիշների միջև: Ոգևորված Մարտիկյանի նախագծած շինություններով, Մեծ Բրիտանիայի առումային էներգիայի վարչության նախագահ Ռոջեր Մեյկլիսը գրել է. «Չե՛ր հիդրոկայանները զարդարում են Հայաստանի բնությունը»:

Մեծ է վարպետի գործունեության աշխարհագրությունը: Երա ճարտարապետական շեռագիրը հուրսացնում է նաև Կաթարդինա-Բալկարիայի և Գանայի հիդրոէլեկտրակայան կառույցների շարքը:

Տիրան Մարտիկյանի մասնագիտական գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է նրանով, որ նա կարողանում է վարպետներին զուգակցել և փոխպայմանավորել մասնագիտական գործառնության և ժեսակայն պատրաստության դրոսները: Եւ հայ ճարտարապետների ընտանիքի այն սակավաթիվներից է (Միհայել Մագմանյանի, Ռաֆայել Բուրայեյանի, Էդմոնդ Տիգրանյանի և ուրիշների հետ), որն արգասաքեր գործնական նախագծման հետ միասին, արդյունավետ կերպով զբաղվել է նաև ճարտարապետության պատմաժեսակայն խնդիրների ուսումնասիրությամբ, հանդիսանալով հինգ ծավալուն մենագրությունների, ալեյի հան 30 պատմաժեսակայն հողվածների հեղինակ: Էսկանն այն է, որ նրա ժեսակայն աշխատությունները

չեն սահմանափակվում պատմագրական-փաստագրական շրջանակներում: Ռույնու կանոն, դրանք հղի են սուր հարցադրումներով, նորովի մեկնաբանություններով, «արգելված» կամ արդեն «դասագրքային լուծում» ստացած հուշարձանների կամ իրողությունների անկողմնակալ և անկանխակալ ֆունկցիաներ, մեկնաբանություններ: Ըոշափած թեմաները շատ արդիական են, հետագոսած հուշարձանները անմասշեղի կամ դժվարամասշեղի, կրնճրոն, վիճեղի, հակասական խնդիրներով լի, քայց շատ կարևոր հայ ճարտարապետության պատմության և տեսության համար:

Տաճախ է տուել «եղբայրական ժողովուրդների բարեկամությունը» խաբարելու, «եկրուական բուրժուական գիտության» կամ «բուրժուանագիտության աստիճանական զարգացումը» ջրաղացին ջուր լցնելու համար (ավագները երևի հիշում են Մարտիանի «Տայի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքի ժուր ճակատագիրը), քայց երբեք չի դավաճանել անասառ և օրյեկիլ գիտականի իր իղճին, կուլ չի գնացել ճարտարապետական գիտությունը ֆուրսական ֆարգոնության և դիվանագիտության շահերին ծառայեցնելու մտայնությունը:

Մեծ է Մարտիանի ներդրումը հասկապես Չվարթնոցի եկեղեցու ուսումնասիրման գծով, որին նվիրել է իր անդամիկ մեկնագրությունը՝ «Չվարթնոց և Չվարթնոցաշիպ տաճարներ» (1963 թ.), արժանանալով ճարտարապետության թեկնածուի գիտական ստիճանին (1968 թ.): Այդ աշխատանքով նա զգալորեն հարստացրեց և լրացրեց հայ ճարտարապետության գրոխոգրոնոցի ինագրության գծով թերին, նոր փաստերի հայտնաբերումը և վերսինաստիորումը արժեքալոր եգրուսագրումներ կուսարեց եկեղեցու սկզբնական տեսի թորանանյանական վերակազմության հիմնաստիորումն և ճշգրտման վերաբերյալ: Ըարունակելով հայ ճարտարապետության սկանաստիոր հետագոնող Նիկոլայ Տոկարսկու սկսած գործը, Մարտիանն անգնաստեղի ներդրում կուսարեց

Տայֆի հայկական հուշարձանների ուսումնասիրության, դրանց ժամանակագրական ճշգրտման ուղղությամբ, որի արդյունքներն ամփոփվեցին իր «Տայֆի ճարտարապետական հուշարձաններ» (1972 թ.) և «Տայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Տայֆ» (1978 թ.) սփարածափայ հասրնւերով: Ծարտարապետի գիտական ժառանգության մեջ ծանրակշիռ տեղ ունի Ավան-Տշիխիմեի տիպի կառույցների գծով հետազոտական աշխատանքը, որին նվիրված են «Ավանի տաճարը և համանուն հուշարձաններ» (1976 թ.) և «Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Анииской Богоматери...» (1989 թ.) մենագրությունները: Մասնավորապես, լրացնելով Ավանի եկեղեցու պակասող գծագրերը, Մարտիանը զգալիորեն հիմնավորեց Թորամանյանի կարծիքը եկեղեցու հինգգլխեքանի լինելու վերաբերյալ: Մարտիանին բնութագրող հասկանիշներից է հավասարնությունը բորամանյանական ավանդույթներին՝ ոչ թե կույր հետևողությամբ և նրա դրույթները կրկնելու առումով, այլ գործնական ճարտարապետական հետազոտության արդյունքներով նրա կարծիքները և եզրահանգումները խորացնելու, հիմնավորելու առումով: Ավանի և նույնասիպ հուշարձանների ուսումնասիրման գծով կատարած արգասաքեր աշխատանքի համար Մարտիանն արժանացավ ճարտարապետության դոկտորի գիտական ասիճանին (1992 թ.):

Տիրան Մարտիանը 1935 թվից Տայասանի ճարտարապետների միության անդամ է, 1961 թ. արժանացել է Տայասանի վաստակավոր շինարարի պատվավոր կոչման, պարգևատրվել է ՎԽՄՏ Աերագույն խորհրդի նախագահության տեղ պատվոգրերով (1945, 1953, 1960 թթ.), 1991 թ. պարգևատրվել է Սոֆիայի ճարտարապետության համաշխարհային բիեննալի դիպլոմով և մեդալով, 2002 թ.՝ Ալեքսանդր Թամանյանի Ոսկե մեդալով: Բայց միայն այդքանը. մեծ վաստակի և տեսական արգասաքեր կյանք ստրած ճարտարապետ-գիտնականը իր վաստակին արժանի

գնահատական չի ստացել: Երբ հարցրի, թե ինչով է դա պայմանավորված, արդյո՞ք չսպիից դուրս համեա՜տ չե՛մ գտնվել, նա ինչ հիշեցրեց հռոմեացի նշանավոր փիլիսոփայի հե՛տ կապված պատմությունը. երբ Կոստնին հարցնում են, թե ինչու իր արշավն էլ չեն կանգնեցնում Տռոնում, պատասխանում է, որ ավելի լավ է հարցնեն, թե ինչու Կոստնի արշավը չեն կանգնեցնում, քան թե՝ կանգնեցրածն ու՞մ արշավն է:

Մտախոհական Ալ.Թամանյանի մասին հիշողություններում շեշտում է նրա հայացքի ոգեշունչ արտահայտությունը. «Մա երևի բա՛խում քանաստեղծություններ է գրում կամ երաժշտությամբ զբաղվում. - մտածեցի: - Չի կարող պատահել, այսպես ներշնչված մարդը միայն ճարտարապետ լինի...»:

Չիշտ նույն սպախորությունն ստացա, երբ մոտիկից առնչվեցի Տիրան Մարտիանի հե՛տ: Նրա խոհուն, լուսավոր հայացքն անմիջապես առանձնահամար էր: Տեսագայում պարզվեց, որ Մարտիանի հոգում ստղանդավոր ճարտարապետից բացի սպրում է նաև ստղանդավոր արվեստագետը: Գիտե՛մ նրա նախագծած կառույցները և կեսանե՛մ, թե ինչպես են դրանք անբողջացնում բնության կիսասը. կազմակերպում ու ներդաշնակում՝ դրևորելով հազվագյուտ ճաշակ, հավասարություն ազգային արմատներին, անհատականություն:

Անպատե՛լի էր Մարտիանի «Օրե՛ր, սարիներ» քանաստեղծությունների ժողովածուն շատերիս համար: Բնչպես Մարտիան Մարգարյանն է նկատել, «Երբ մարդը բացառիկ խոր մե՛քի ու ստղանդի տե՛ր է, ինչ գործով էլ զբաղվի, կզգացվի ստղանդը, բայց այստեղ կա նաև շատ քանաստեղծական սի՛ր ու հոգի»:

**Խոհերս քոյր ու երագներս
Խոսք ու գիր արած թղթին հանձնեցի,**

**Պահել, պահպանել, օ՛, քախանչեցի,
Խոհերս բոլոր ու երագներս:**

Այսպես է սկսվում Մարոթյանի քանաստեղծությունների ժողովածուն: Թեպետ նրա «գրական կենսագրությունը» անգնում է կես դարից և այդ ընթացքում ստեղծել է պատկանելի, գեղարժեք շատ գործեր, այնուամենայնիվ, մինչև «Օրեր, սարիններ»-ը շատ քիչ է հրատարակել՝ ընդամենը 2 ասանյակ քանաստեղծություններ՝ «Տարբեր ժողովածուներում, պարբերականներում, արժանանալով Ավ.Իսահակյանի, Մ.Մարգարյանի, Վ.Գալթյանի հավանությունը:

Մարոթյանը նրբին գույներով կերպավորել է հայի հոգուն և արթին հարագուս գաղափարներ՝ հայրենասիրություն, ընսանիփ, ւեր, նվիրում, քարոթյուն և այլն:

Քանաստեղծությունները պերճախոս փկայում են, որ հեղինակի ստեղծագործական և մարդկային ճակատագիրը միահյուսված է մեր ժողովրդի քախի, ւերնդակիցների հոգուերի, ժամանակի պերքախոսների հետ, քնոթագրվելով որպես արդիական հնչողոթյանք հատրական-գեղարվեստական քարչր արժանիփներով ստեղծագործոթյուններ:

Մարոթյանի անորախ, աղետներով ու զրկաններով յի մանկոթյունը անդրադարչվել է քանաստեղծոթյուններում: Մանկոթյան ներկայախակի գույները զարզանում են հատրական և առարկայախան նոր պատկերներով, հույների և երագանների նոր իմաստախորուններով: Թեմաները, հերուները սպախորիչ արչագանփ են զտում ընթերցողի արում, հարագուսանալով և մեերմանալով նրա հետ:

Որդիական սիրով տոգորված, հուգաչատ ու արսարնիս պատկերալոր շատ տղեր են նվիրված փորչոթյունների մեջ ընկած զավակների ճամփան պատող մորը, մայրական սիրուն:

Իր լոռեցի մեծ հայրենակցի նման Մարոթյանն էլ սիրում է

խառնակների ժանրը՝ քանաստեղծությունների ժողովածուն համեմելով դրանց ընտիր նմուշներով.

Ծովի հանդսրս ալիքներ.
Ծովի մարմանդ ալիքներ,
Է՞նչ ե՞հ անվերջ րթջում,
Տալե՛ս անդարդ ալիքներ:

Երբ Ալ.Բասիակյանին հարցնում են, թե ո՞րն է սկիզբը պոեզիայում՝ մի՞՞հր, թե՞ զգացմունքը, Վարդեսը պատասխանում է «Մի՛րսը, սի՛րսը, չկա պոեզիա առանց սրտի, սիրտը պե՛տ է միահյուսի միտքն ու զգացմունքը»: Տիրան Մարտիանի պոեզիայի հասկանալիության կողմը միահյուսումն է սրտով, սիրով, սիրահարվածությամբ:

Տայ ճարտարապետության հարուս ժառանգության և ավանդույթների հիման վրա շեփորվեց քանանյանական դպրոցը, որի արժանավոր և արգասաբեր ժառանգորդներից է ՏՏ վասսակավոր շինարար, ճարտարապետության դոկտոր Տիրան Մարտիանը, որն այսօր բոլորում է իր գեղեցիկ կյանքի 90 տարին: Ողջություն և արգասաբերություն բազմավասակ գիտնական-ճարտարապետին:

Պառնիկ ՇԱԽԳՅԱՆ

Ճարտարապետության դոկտոր,
Երևանի ճարտարապետության և
ժինարարության դեղական
համալսարանի դոց.Ֆեդուր

ՄԵԾԱՎԱՍՏԱԿ ԾԱՐՏԱՐԱՊԵՏԻ ՏՐԱՇԱԽ ԴՈՒՉԻԱՆ

Մ

եր դժվար պատմության ծանրագույն օրերին շատ սաղանդասիր մարդիկ շաղկեղ ու շփոթվել են հաճախ, կորցրել են իրենց ճիշտ անսպարհը և կայծկլիսալով անցել ու գնացել: Բայց եղել են նաև մեծասաղանդ, ամուր հոգիներ, որոնք սասնասպասկաժ իրենց շիրիքը և ուժերը, հիմք ու հենարան են դարձել հայրենի կյանքին, ոգուն ու մշակույթին:

Միս այն մեծագոր սերունդներից մեր օրերին հասած մեկը մեծախառնակ ճարտարապետ Տիրան Մարտիանն է, որը նախագծել ու կառուցել է գրեթե մեր բոլոր հիդրոէլեկտրակայանները (խոսելը վերաբերում է նախագծերի ճարտարապետական մասին), սոբյոր-հուշարչաններ և շատ ու շատ մեծարժեք գործեր, որոնց համար արժանացել է միջազգային մրցանակի: Եվ ահա շատ ուշագուժով իմանում ենք, որ մեծախառնակ ճարտարապետը նաև ընտիր քանաստեղծ է և կյանքի ընթացքում իր մեծագույն գործերին զուգահեռ գրել է հրաշալի քանաստեղծություններ և դարսել դարսակներում սասնյակ սարիների իր հոգու շողարչակումներն ու պոետական ազնվագույն խոհերը:

Երբ հարգելի ճարտարապետը պոետիսայով լեցուն իր հսկա քղթապանակը քերեց մեր տուն, ես մի հիշ վախով քաղցեցի առաջին էջերը՝ իր մոտ ծանոթանալու գոնե մի քանի կտորների, բայց առաջին իսկ տղերից թեթևագուժ շունչ քաղցեցի, իսկույն գաղցի, որ կուսարչալ քանաստեղծի գործեր են չեռքու:

Աչքս լինել է արսաստեղծ
Էն պոետիսայում ծովի պես,
Եկա ուրախ, անցա սուգով
Աշուղ Սալաթ-Եովի պես:

Վաղ մանկությունից Մեծ եղեռնի տառապանքի սպիտակ հասկեր
են նաև նրանց ընտանիքին, և աղետներին տրված՝ նաև որքանոցից
որքանոց է ընկել:

Հիշում ես, մերիկ,
Որ այցի եկար մեր որքանոցը,
... Ինչ անջնջելի
Մյի է թողել էս տարվա խոցը:

Մի ուրիշ պատկեր.

Կտրվեց մորս թղթի թելը,
Ընկան հասիկները այս ու այն կողմ,
Չէր էլ նկատել շատ բարակելը...
Տարիներն էին մաշել անողորմ:

Ընկան հասիկները այս ու այն կողմ
Իր որդիների, դուստրերի նման,
Թվաց՝ փշուր է գրսաշունչ մի հողմ,
Ու փակող չկա դուռ ու պատուհան:

Այս մի փանի տղոս մեր սմբողջ կյանքի պատմությունն է,
շատ հուզիչ ու պատկերավոր, և դու ճշմարիտ քանաաստեղծի
ամենաքանակ վկայականն է:

Տիրան Մարտիկանի գրեթե բոլոր գործերը շատ բնութաբան են
ու սպասիրիչ, որովհետև կյանքի արտառայող պատկերներ են՝ հարու-
գատ բոլորիս.

Մերնոցից ոչ ոք չծերացավ,
Բոլորն էլ ջահել գնացին...

Կամ՝

**Իմ երազներում դուք բոլորդ կա՛մ,
Ճիշտ այնպես, ինչպես օրերում այն վաղ...**

*Չջամարիս քանսաստեղծի հուզումներ են, և դրա համար էլ
համակող ու վարակիչ տղերք, քառերք ողղակի խփում են
արհիդ մեջ: Իր ժողովրդի համար այնքան շատ գործ արած
մարդը ցանկացել է նստել իտակ նրա հետ իր հոգու սխաշեի
քանաստեղծություններով. սա սանսարքազան գրույցն է, որ
ժողովուրդը պիտի կարդա, լսի ու հաղորդակցվի:*

**Մարո ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ,
«Գարուն», փետրվար, 1997**

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

- 1911 ծնվել է նոյեմբերի 24-ին Գարաբիլիսայի մերձակա Դշլաղ գյուղում (այժմ Վանաշոր հաղափի վարչական կազմում):
- 1911-1918 սպրեղ է Թիֆլիսում
- 1918-1920 սպրեղ է հայրենի գյուղում
- 1920-1923 զճնվել է Գարաբիլիսայի, սպա Ջալալօղլու (այժմ՝ Ստեփանավան) որբանոցում
- 1925-1930 սովորել և ախարեղ է Գարաբիլիսայի մանկավարժական քեմիստի 9-ամյա դպրոցը
- 1930-1935 սովորել է Երևանի շինարարական ինստիտուտի (հետագայում՝ Պոլիտեխնիկ, այժմ՝ Ծառսարապետության և շինարարության պետական համալսարան) ճարտարապետական բաժնում
- 1934 մի քանի ամիս աշխատել է Երևանի քաղաքի Ա.Թամանյանի քաղաքաշինական արվեստանոցում
- 1935 աշխատել է Գ.Րոշարի «Փայրոց» ճարտարապետական արվեստանոցում
- 1937 պաշտպանել է «Կարմիր բանակի պալատ» դիպլոմային աշխատանք, ստացել ճարտարապետ-ճարտագետի կոչում գերազանցության դիպլոմով
- 1935-1937 ունկնդրել է Հայաստանի գրողների միությանը կից Գրական համալսարանի դասընթացը
- 1937 եղել է Լենինգրադի (այժմ՝ Սանկտ-Պետերբուրգ) ճարտարապետների ուսուցիչ բարձրագույն դասընթացի ունկնդիր
- 1935-1938 աշխատել է Հայաստանի հողօրդրությունի գյուղերի հասակագծման բաժնում որպես նախագծող-ճարտարապետ

- 1939 *աշխատել է Հողժողովունւսի գյուղերի վերաբնակեցման բաժնում
որպէս ձւարսարուպէս*
- 1940-1941 *աշխատել է Թբիլիզիդէպի Երևանի բյուրոյում, որպէս ձւարսարու-
պէս-նսխագծող*
- 1942 փետր.-1946 մարտ *ծառայել է «Անդրկովկասյան ֆրոնտի» զորամասերում*
- 1944/45 *Երևանում կառուցվելիք հաղթակամարի նսխագծի համա-
միութենական մրցոյթում արժանացել է խրատուսական մրցա-
նակի*
- 1945 *պարգևատրվել է ՀԽՍՀ Վերագոյն խորհրդի նսխագահութեան
պատվոգրով «Տայասանում սովետական իշխանութեան հաս-
տատման 25-ամյակի կապակցութեամբ»*
- 1946 դեկտ.-1992 փետր. *աշխատել է Հայիդրոնսխագիծ ինստիտուտում (1952-1988 թթ.
որպէս գլխավոր ձւարսարուպէս)*
- 1951 *երիտասարդ ձւարսարուպէսների համամիութենական ստուգա-
տում արժանացել է ԽՍՀՄ ձւարսարուպէսների միութեան մրցա-
նակի*
- 1953 *պարգևատրվել է ՀԽՍՀ Վերագոյն խորհրդի նսխագահութեան
պատվոգրով «Գյումրիէպի առաջին հերթի շինարարութեանը
հաջող աւարտելու համար»*
- 1960 *պարգևատրվել է ՀԽՍՀ Վերագոյն խորհրդի նսխագահութեան
պատվոգրով «Երկարամյա և անբասիր աշխատանքի համար
շինարարի օրվա կապակցութեամբ»*
- 1961 *ՀԽՍՀ Վերագոյն խորհրդի նսխագահութեան որոշմամբ
արժանացել է Հայաստանի վաստակավոր շինարարի պատվավոր
կոչման*

- 1967 Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի շինարարական ֆակուլտետի գիտական ստիժաններ շնորհող խորհրդի որոշմամբ «Զվարթնոց» քեմսոյնով ստենսիտուտային պաշտպանության համար շնորհվել է ճարտարապետության քեմսոյնով գիտական ստիժան
- 1991 արժանացել է Սոֆիայի (Բուլղարիա) Ճարտարապետության համաշխարհային քեմսոյնով ղեկավարին և մեծ մեդալի
- 1992 Երևանի ճարտարապետաշինարարական ինստիտուտի ճարտարապետության դոկտորի գիտական ստիժաններ շնորհող մասնագիտագլխավոր խորհրդի որոշմամբ «Ախանի սաճարը և համանման հուշարձաններ» ստենսիտուտային պաշտպանության համար շնորհվել է ճարտարապետության դոկտորի գիտական ստիժան
- 2002 Պարգևատրվել է Ալ. Թամանյանի անվան «Ոսկե մեդալով»:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆԱՅՐԱԾ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԶԱՆԿ

Գյուղերի
գլխավոր հասակագծեր

- Գյողափու (այժմ՝ Մրգախան), ճարտարապետ Գևորգ Քոչարի հետ, 1935 թ.*
Վերին Արսաշատ, ճարտարապետ Գևորգ Քոչարի հետ, 1935 թ.
Ֆրանգանդ (այժմ՝ Անքերդ), 1935 թ.
Խզնաուդ (այժմ՝ Մրագած), 1935 թ.
Սամաղաւր (այժմ՝ Վեդակեր), 1936 թ.
Տայթաղ, 1936 թ.
Ղարաղշլաղ (այժմ՝ Բարեկամական), 1936 թ.
Ներքին Խաթունարխ (այժմ՝ Վայ), 1936 թ.
Այսալու (այժմ՝ Այգեխան), ինժեներ Գուրուսան Աղոյանի հետ, 1936 թ.
Սարգսրապետ (այժմ՝ Տոկտեմիր), 1937 թ.
Քյարխնարխ (այժմ՝ Մոլիսական), 1937 թ.
Էլաւ (այժմ՝ Բ.Արմիյան), 1937 թ.
Բաշգյուղ (այժմ՝ Ալյոնա, Արմիյանի սարածաշրջան), 1937 թ.
Նոր Զրաշեն (այժմ՝ Զրաշեն), ճարտարապետ Մարգարիտ Տոլխանյանի հետ, 1937 թ.
Ղիսթուպաղ (այժմ՝ Ալյոնա, Վարդենիսի սարածաշրջան), 1938 թ.
Չաւ, 1938 թ.
Պառնի, 1954/55 թ.

Տիրուէկեհայաններին
կից մեծական և ժամանա-
կավոր բանավանների
գլխավոր հասակագծեր

- Սևան հէկ-ի տվան (մասնակցի կառուցապետական), 1940 թ.*
Գյումուշ (այժմ՝ Մրգեղ) հէկ-ի տվաններ (Լուսակերտ (այժմ՝ Մրգեղ), 1947 թ., Լուսախան (այժմ՝ Չարենցախան), 1947 թ., Մոլակ Ներքին (այժմ՝ Մոլակ), 1948 թ., Մոլակ Վերին, 1948 թ., Մոլակ, 1948 թ., ժամանակավոր ևս չորս տվաններ, 1948 թ.
Արգնի հէկ-ի բանավաններ՝ Գլխային հանգրայցի տվան (այժմ՝ Չինփրական կայազորի տվան), 1952 թ., Նոր Վեդի, 1952/54 թ., Նոր Տաճն, 1953 թ., Բանավան (այժմ՝ Արգնիի թիվ մեկ առողջարան), 1954/55 թ.

Աթարքեկյան (այժմ՝ Տրագղան) հէկ-ի ավաններ (Պեղամալան, 1952 թ., Պազարին (այժմ՝ Բ. Պազարին), 1952 թ., Ծաղկուն, 1952 թ., Լուսաշեն (այժմ՝ Տրագղան Բաղաբի կազմում), 1953 թ.)

Որոսանի կասկաղի հէկ-երի ավաններ՝ Գալիթ Բեկ, 1953 թ., Պեղարոս, 1964 թ., Շինուխայր, 1964 թ., Որոսան, 1964 թ., Կախախարս, 1964 թ., Միսիան Բաղաբի Աջափնյայկ, 1964 թ., Շամբ, 1964 թ., Պորայ, 1965 թ., Բորասան, 1965 թ.

Արիս-Սևանի շինավաններ՝ Կեշուսի առափնյա ավան (այժմ՝ Կեշուս պանսիոնատի համալիր)

Չարամազ հէկ-երի ավաններ՝ Աղագիր (այժմ՝ Աղագիր Բաղաբի քաղաքացիական), 1976/77 թթ.)

ՏՏ ՊԱԱ երկրաբանական դիտարանի համալիրի և ավանի գլխավոր հասակագիծ, 1974 թ.

BEY (Խողմաճէլեկսրակայան, Բ. Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի համար), **գլխավոր հասակագիծ**, 1990 թ.

Գյուղական (փոքր) հիդրոէլեկտրակայաններ

Մարտնիկում, 1936 թ.

Մարտնիկում (այժմ՝ Մարտնի, Ծամբարակի սարածաշրջան), 1936 թ.

Այգեշորում, 1936 թ.

Ազատիկում, 1937 թ.

Կրասնոսելկում (այժմ՝ Ծամբարակ), 1937 թ.

Կարճաղբյուրում, 1937 թ.

Ազարակում (Սեկիանավանի սարածաշրջան), 1938 թ.

Արսաշատում, 1938 թ.

Վարդենիսում, 1936 թ.

Ծաղկավանում, 1938 թ.

Կույրիշենում (այժմ՝ Տաղարծին), 1938 թ.

Նոր Բայազետում (այժմ՝ Վախաշ), 1940 թ.
Ողջիում, 1948 թ.
Տերհերի ջրամբարին սառնքեր, 1986 թ.
Այրում հէկ (վերակառուցման նախագիծ), 1987 թ.
Կապսի հէկ, 1984 թ.
Ջրհան կայանի շենք Վանաշորում, 1989 թ.

Աղբյուր-հուշարձաններ

Ղշլաղ գյուղում (այժմ՝ Վանաշոր ֆախաֆի Տալրու քաղաքում), 1944/45 թ.
Սևան հէկ-ի բաց ենթակայանում, 1948 թ.
Լուսակերտում (այժմ՝ Արգեղ), 1950 թ.
Քերսաբեի սննդան (Արգեղ գյուղի և Արգելիէկ-ի միջև, ճանապարհին), 1953 թ.
Արգելիէկ-ի հյուսիս-արևելակողմում, 1953 թ.
Արգելիէկ-ի հարավ-արևելակողմում, 1953 թ.
Երևանի հէկի սարածում, 1960 թ.
Արգնի երկաթուղային կիսակայարանում, 1950 թ.
Տոֆակերս կամար Բագում գյուղի հուշարձանին սառնքեր, 1985 թ.
Օշականում, 1990/1995 թթ.

Երևան-Սևան երկաթուղային կայարանների շենքեր

Էլաշում (այժմ՝ Բ.Արմույան), 1948 թ.
Բանասեռում, 1948 թ.
Արգնիում, 1949 թ.

Սևանի սրանադորսային բունել

Տյուսիսային շխմուսֆր և օդափոխության շենքեր, 1975 թ.
Տարավային շխմուսֆր, 1977 թ.

Աղյուսակներ, մեակույթի սեր

Աղյուսակ 100 տեղանոց դասկիճով Արզնի հէկի բանավաններում, 1950 թ.

Աղյուսակ 150 տեղանոց դասկիճով Լենինականի (այժմ՝ Վյուսի) շրջանի գյուղերում, 1948 թ.

Աղյուսակ 200 տեղանոց դասկիճով Աղբուլաղում (այժմ՝ Լուսաղբուլ, Անիի սարածաշրջան), 1948 թ.

Աղյուսակ 200 տեղանոց դասկիճով Լուսակերտում (այժմ՝ Արզնի, Տր.Ընչարի անվան մշակույթի տուն), 1947 թ.

Աղյուսակ 200 տեղով Պապարին ավանում, 1956 թ.

Աղյուսակ 250 տեղանոց դասկիճով Արզնիի թիվ 1 առողջարանում, 1955 թ.

Աղյուսակ 300 տեղով Վյուսիում, 1948 թ.

Աղյուսակ 300 տեղանոց դասկիճով Լուսավանում (այժմ՝ Չարենցավան), 1949 թ.

Աղյուսակ-մշակույթի տուն-թատրոն 450 տեղանոց դասկիճով Տրապիզոնի քաղաքում, 1953 թ.

Աղյուսակ-մշակույթի տուն-թատրոն 450 տեղանոց դասկիճով Միսիսի աջափնյակում, 1965/1967 թ. (համահեղինակներ Լ.Բաբայան և Նրիշներ)

«Չվարթնոց» կինոսրահ (սրահ) 450 տեղանոց դասկիճով, Երևան, Ազատության պողոտա, թիվ 6, 1965 թ.

Տամերզանի (երաժշտական ուսումնարանին առընթեր) 700 տեղով Կապանում, 1967/1973 թ.

Կրթության

Կոմպոզիցիոն սեկցիոնում (այժմ՝ Երևանի ճարտարագիտական համալսարանի մասնաշենք), Երևան, Կոմյունի փ., թիվ 12, 1938/43 թթ.

Չոպիկի սեկցիոնում Մեկնականում, 1937/38 թ.

Մանկամտերի և մանկապարտեզի շենքեր հէկ-երի աւաններում, 1950/60-ական թթ.

Գպրոցներ հէկ-երի (այդ թվում՝ Արգնիի և Աբարբեկյանի) աւաններում, 1953/54/60-ական թթ.

Միջնակարգ դպրոց Երևանի Ազատքյան պողոտայում (Լ.Տոյսոյի անվան), 1963 թ.

Երաժշտական ուսումնարան Կապանում, 1967/73 թ.

Բնակելի տներ, շենքեր

Ազատքյան պողոտայի կառուցապատում Երևանում, 1955/1965 թթ.

Բնակելի տնն մեկ, երկու ընտանիքի համար աւաններում կառուցելու նպատակով (ճարտարապետներ Ռ.Խարսեյանի և Տ.Վարդևանյանի հետ), 1947 թ.

Բնակելի տնն չորս, վեց ընտանիքի համար (երկհարկանի) Արգնիի թիվ 1 առողջարանում և Լուսաշեն աւանում (այժմ՝ Տրուդյան փողոցի կազմում), 1952 թ. (յուրաքանչյուրից կառուցվել է 6-8 հաս)

Բնակելի շենք Երևանում (Նալբանդյան փողոց, թիվ 55), 1950 թ.

Բնակելի շենք Երևանում (Մոսկովյան փողոց, թիվ 8), 1950/57 թթ.

Բնակելի շենքեր (3 հաս) Երևանում (Ղեմիթյան փողոց, թիվ 40), 1958/60 թթ.

Բնակելի շենք Երևանում (Ազատքյան պողոտա, թիվ 1-12) արքեր հորինվածի ու ճարտարապետական մշակման, 1955/65 թթ.

Բնակելի շենք (13 հարկանի, միաշրջով երկաթբետոնե հիմնակմնախոյ) Երևանում (Ազատքյան պողոտա, թիվ 6), 1963/65 թթ.

Բնակելի մենասուն Երևանում (Կորյունի փողոց, թիվ 23), 1947 թ.

Բնակելի մենասուն Լուսակերտում (այժմ՝ Արգել) գրող Տրաշյա Ընշարի համար, 1960/63 թթ.

Տանրակացարաններ հէկ-երի աւաններում, 1950 թ.

Տանրակացարան (քոլոնիերով) աւաններում կառուցելու համար, 1950 թ.

*Քնակեղի շենք Սևանում հէկ-ի աշխատողների համար, 1950 թ.
Քնակեղի 3-4 հարկանի շենքեր (6 հաս)Կեչոնիսի պլանսխոնասում,
1967 թ.*

Այլ բնօրրի շենքեր

*Պանսխոնաս Տարևի «Սասանի կամրջի» մոտ
Տիվանդանոց 29 մահճակալով, 1947 թ.
Տիվանդանոց 25 մահճակալով, 1948 թ.
Բուժարաններ, վարչական, օժանդակ շենքեր (Լուսակերտում, Արգնիի
թիվ 1 առողջարանում, Լուսաշենում, 1948/55 թթ.)
Վարչական շենք Երեւանում (Վաղարշյան փողոց, թիվ 20), 1970 թ
Վարչական շենք Գորխում, 1970 թ.
Տրշեջ կայանի շենք Լուսակերտում, 1947 թ.
Տրշեջ կայանի շենք Լուսավանում (ճարտ. Ա.Բարսեղյանի հետ), 1947 թ.
ՏՏ ՊԱԱ Երկրաբանական դիտարանի լաբորատորիայի շենքը Գառնի
գյուղի մերձակայքում, 1974 թ.*

**Տիպոստիխնիկական
կառույցներ**

*Սևանի ստրերկրյա հէկ (ճարտարապետական մաս): Տէկ-ը շահագործ-
ման է հանձնվել 1949 թ.: Տամալիրի կազմում կառուցվել են`*

- 1. Գլխավոր վահանի (ԱՊԿ) փերերկրյա շենքը, 1946/47 թ.*
- 2. Տրանսֆորմատորային աշտարակը և մեխանիկական սահե-
սանոցները (մեկ շենքում), 1947 թ.*
- 3. Բաց ենթակայանի հյուսիսային և հարավային մոտերը, 1948 թ.*
- 4. Զրնդունիչի երկրորդ հերթը լճափին, 1959 թ.*
- 5. Սևան հէկ-ի ջրահեռացման բունդի շևալոր ելքը, 1947/48 թ.*

*Աքարեկյան (այժմ` Տրագդան) հէկ (ճարտարապետական մաս): Տէկ-ը
շահագործման է հանձնվել 1959 թ.: Տամալիրի կազմում կառուցվել են`*

- 1. Կայանի գլխավոր շենքը և գլխավոր վահանի շենքը միասին,
1955 թ.*

Գյումուշ (այժմ՝ Արգել) **հէկ** (ձաւրսարաւպէտական մաս): Տէկ-ը շահագործման է հանչնվել 1953 թ.: Տանալիի կազմում կառուցվել են՝

1. Կայանի գլխավոր գեներատորների շենքը և գլխավոր վտանայի շենքը միասին, 1941/53 թթ.

2. Թունելների բետոնակերտ ելք ու մոտերը, 1946 թ.

3. Ծորրորդ թունելի շևակոր ելքը (բազալակերտ), 1951/52 թթ.

4. Բաց ենթակայանի երկու մոտերը, 1952 թ.

5. Տեխնոսի կամրջակ բազալակերտ, կամարակապ խելերով և այլ մանրամասերով, 1953 թ.

6. Կաբելային և հեղիոսն կամրջակ, 1952 թ.

7. Ծորրորդ ջրանցույցը, 1951 թ.

8. Ջրասար խողովակաշարի գլխամասի մեխանիզմների շենքը, 1951 թ.

9. Ուժային հանգույցի ընդհանուր հասակագիծը, 1952 թ.

Արգնի հէկ (ձաւրսարաւպէտական մաս): Տէկ-ը շահագործման է հանչնվել 1956 թ.

1. Տէկ-ի գլխային հանգույցի շևակորումը, 1954/55 թթ.

2. Ստրերկրյա հէկ-ի գեներատորների սրահի շխմոտերը, 1955 թ.

3. Կիսաժայռափոր-կիսաբաց ենթակայանի երկու շևակոր խորշերը, 1955 թ.

4. Բազմաթիշ ջրանցույցը և ալաւրսական ջրաշարակը, 1955 թ.

5. Փոքր ջրապատկարներ Տրագդան գետի հունում, 1955 թ.

Երևանի հէկ (ձաւրսարաւպէտական մաս): Տէկ-ը շահագործման է հանչնվել 1962 թ.

1. Գլխավոր շենքը, 1956/60 թթ.

2. Յուղային ինժեներային փակ և բաց շենքերը, 1960 թ.

3. Աղբյուր-հուշարչան, 1960 թ.

Տաքլի հէկ

1. Գլխավոր շենքի ձաւրսարաւպէտական-տեխնիկական նախագիծը (հաստատված)

2. *Գլխավոր շենքի իրականացված նախագիծը (հեղինակային խումբ՝ ճարտարապետներ Տ.Մարտիրյան, Ռ.Յաղոբյով, Ս.Պետրոսյան, Ռ.Տոփիանյանիսյան)*

Շամբի հէկ

1. *Գլխավոր շենքի ճարտարապետական մաս, 1973 թ.*
2. *Ջրհան կայանի շենք, 1975 թ.*

Սպանդարյան հէկ

1. *Գլխավոր շենքի ճարտարապետական մաս, 1970 թ.*

2. *Գիսաշրջան և ուղղագիծ պատվարներ (քարած) Ռոնսանի հունում (լճակ Միսիանի սահմաններում) (հեղինակակազմի գլխավոր ինժեներ Բ.Չոլոյան, կոնստրուկտորներ՝ Վ.Մասինյան և ուրիշներ)*

Բուի հէկ (Պանա)

1. *Գլխավոր շենքի ճարտարապետական մասը (հեղինակային խումբ՝ ճարտարապետներ Տ.Մարտիրյան, Ռ.Յաղոբյով, Ս.Պետրոսյան, Ռ.Տոփիանյանիսյան)*

Կարադինո-Բաղարիայի (Տրուխասյին Կովկաս) հէկ-եր

1. *Սովետական հէկ, 1980 թ.*
2. *Առշիգերական հէկ, 1980 թ.*

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ ՏՊԱԳԻՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԶԱՆԿ

Մենագրություններ

1. *Զվարթնոց և զվարթնոցասիյ սաճարներ*, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, 185 էջ (ռուսերեն ամփոփումով)
2. *Տայֆի ձարսարապետական հուշարձանները*, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972, 139 էջ (ռուսերեն ամփոփումով)
3. *Ավանի սաճարը և համայնապետական հուշարձաններ*, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1976, 204 էջ (ռուսերեն ամփոփումով)
4. *Հայ ձարսարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Տայֆ*, Երևան, «Մոսկվայի գրող» հրատարակչություն, 1978, 183 էջ (ռուսերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներով)
5. *Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Аниийской Богоматери...*, Ереван, издательство "Хорурдаин гдох", 1989, 269 стр. (с резюме на англ. яз)
6. *Օրեր, սարիներ, բանաստեղծություններ*, Երևան, «Արևիկ» հրատարակչություն, 1999, 304 էջ

Պիսակյան հողվածներ, գեկուցումների թեզեր

7. *Архитектор и ученый*, "Литературная Армения", 1964, №5, стр. 87-89
8. *Զվարթնոցի կործանման պատճառները*, «Պիստություն և ժիւնիկա», 1966, թիվ 4, էջ 6-9
9. *«Չիրք թրթոց» ու Մցիկերայի խաչը*, «Պիստություն և ժիւնիկա», 1968, թիվ 5, էջ 44-52
10. *Զվարթնոց*, «Փարոն», 1980, թիվ 5, էջ 48-56
11. *Ավանի սաճարի կառուցման ժամանակը*, Հայկ. ՄՄՏ ՊԱ «Երաբեր հասարակական գիտությունների», 1980, թիվ 2, էջ 69-76
12. *Փարսկագիտության վեց նախագիծ մեկ սաճարի համար*, «Բաներ Երևանի համալսարանի», 1980, թիվ 3, էջ 96-109
13. *О пятикупольной композиции Аванского кафедрального собора.* – Второй Международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, Ереван, 1981, том 2, стр. 61-65
14. *Տղիվածներ* Հայկական մոսկովյան համալսարանում (Բանակի սաճար, Շուսթերը, Զվարի, Տայոց Բար, Տանչոս, Օրթուլի, Օշկիան)

15. *Banak: Six Projects for its Reconstruction.* - *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian*, Editor - Dickran Kouymjian, Lisboa, Galouste Gulbenkian Foundation, 1986, p. 517-546
16. **Զվարթնոցի վերականգնման հարցի շուրջը**, «Կուլտուր - լուսավորական աշխատանք», 1987, թիվ 1, էջ 24-29
17. **Типологическая принадлежность храма на горе Кулисадаг.** - «Պատմա-քաղաքագիտական հանդես», 1989, թիվ 2, էջ 181-187
18. **Լենինգրադի Բասիլիկայի սաճարի ճարտարապետ Ա.Ռինայիի նախագծի մասին**, Հայկ. ՄՄՏ ՊԱ «Ըրաբեր հասարակական գիտությունների», 1989, թիվ 11, էջ 54-60
19. **When was Ani Cathedral Constructed?** - *Armenian Review*, Winter 1990, volume 43, number 4/172, pp. 95-110.
20. **Кафедральный храм в Аване.** - «Звартноц», 1991, N8-9, стр. 54-56
21. **Մզիսեթի խաչի փոքր եկեղեցու կառուցման ժամանակի ձգարևումը**, Հայ արվեստի հանրապետական VII գիտական կոնֆերանս, զեկոնցումների թեզիսներ, Երևան, 1995, էջ 42-44
22. **Զվարթնոց սաճարի գնահատման հարցի շուրջ**, Հայ արվեստին նվիրված հանրապետական VIII գիտական կոնֆերանս: Չեկոնցումների թեզիսներ, Երևան, ՀՀ ՊԱ «Գիտություն» հրատ., 1997, էջ 33
23. **Եկեղեցաշինության նոր դարաշրջանը**, «Արվեստ», 1997, թիվ 6-7, էջ 14-15
24. **Տեղիներապետի իրավունքը ճարտարապետների առջայում**, «Արվեստ», 1997, թիվ 7-8, էջ 18-19
25. **Կեղծիք չի կաշում հուշարձաններին**, «Գարուն», 1997, թիվ 3, էջ 85-87
26. **Գոթական, թե հայ-գոթական ճարտարապետական ոճ**, «Գարուն», 1997, թիվ 7, էջ 54-56
27. **Տարասևոդ թյուրիմացություն**, «Գարուն», 1998, թիվ 2, էջ 39-41
28. **Մանսիսի Ամենափրկիչ եկեղեցու սյունակամարաշարի իրականացման ժամանակը**, «Պատմա-քաղաքագիտական հանդես», 1999, թիվ 2-3, էջ 306-310
29. **Գառնիի բոլորակ սաճարի ճարտարապետության առանձնա-**

**Տողվածներ
դարբերական
մամուլում**

- հասկնալիությունները, «Հայաստանը և Երիտասարդացիական Արևելքը» ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Պատմություն» հրատարակչություն, 2000, էջ 217-225
30. **1248 սարի և մեկ դար**, «Պատմություն և սեփական», 2000, թիվ 4-6 (437-439), էջ 20-25
31. **Սանահինի Ամենափրկիչ եկեղեցու կառուցման ժամանակի հարցի շուրջ**, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2001, թիվ 1, էջ 190-201
32. **Գյումուշի հիդրոհանգույցի ճարտարապետությունը**, «Խորհրդային Հայաստան», 1952, հունվարի 8
33. **Տյուսիսային պողոտա**, «Գրական թերթ», 1954, օգոստոսի 18
34. **Պայքար ավելորդությունների դեմ նախագծման գործում և շինարարության մեջ**, «Տիրոսեփանիական շինարարություն», 1955, նոյեմբերի 15
35. **Տրագիանի պրոբլեմը**, «Գրական թերթ», 1956, մարտի 8
36. **Կառույցները կասարեկ համաշխարհային նախագծի**, «Տիրոշինարար», 1958, սպրիլի 7
37. **Ինչու՞ են կառուցվածքները թողնում անավարտ**, «Տիրոշինարար», 1958, հուլիսի 14
38. **Մի նորահայտ վկայություն**, «Գրական թերթ», 1959, մարտի 8
39. **Տխուր պատմությունը շարունակվում է**, «Տիրոշինարար», 1960, մարտի 8
40. **Մեծ ճարտարապետ-գիտնականը (Թ.Թորամանյանի ծննդյան 100-ամյակը)**, «Գրական թերթ», 1964, մարտի 27
41. **Ճարտարապետության դասագիրք. գրախոսություն**, «Սովետական Հայաստան», 1973, նոյեմբեր 30
42. **Արագացնել, բայց և բացառել շտապողականությունը. Տյուսիսային պողոտան մասնագետների ուշադրության կենտրոնում**, «Երկրորդական Երևան», 1975, հոկտեմբերի 22
43. **Միայն երեք թեկուր (պրոբլեմներ Զվարթնոցի ավերակում)**, «Երկրորդական Երևան», 1978, սպրիլի 1
44. **Անցյալի ու սպազմի սահմանագծում (Արևմտյան Թամա-**

- նյանի 100-ամյակին), «Երևոյցյան Երևան», 1978, մայիսի 13
45. **Ես տեսիլ է երևի արևային մի փայտ (Ալեքսանդր Թամանյանի 100-ամյակին)**, «Տայրենիքի շալն», 1978, մայիսի 17
 46. **Մեր անվանի ճարտարապետը. կառուցման տեսչով աշխատում (ճարտարապետ Էդմոնդ Տիգրանյանի ծննդյան 70-ամյակին)**, «Երևոյցյան Երևան», 1981, հոկտեմբերի 15
 47. **Ավանդներին հավասարիմ (ճարտարապետ Սոս Ծանոկյանի ծննդյան 70-ամյակին)**, «Մովեստյան Տայասան», 1981, հունիս
 48. **Այսպիսի սարքերակով (Երևանի Նյուխայի պողոտայի մասին)**, «Երևոյցյան Երևան», 1981, նոյեմբերի 16
 49. **Կրկին Նյուխայի պողոտայի մասին**, «Երևոյցյան Երևան», 1987, դեկտեմբերի 16
 50. **Կիսավեր պատեր ավերակի փոխարեն (Զվարթնոցի մասնակի վերականգնման վերաբերյալ)**, «Գրական քերթ», 1988, օգոստոսի 12
 51. **Զվարթնոցի ողիսականը**, «Գրական քերթ», 1989, հոկտեմբերի 6
 52. **Զվարթնոցը, թե՞ նորաշն շինություն**, «Տայրենիքի շալն», 1990, մայիսի 12
 53. **Մարդասիրական միջանցքներ**, «Տայասանի հանրապետություն», 1991, մայիս
 54. **Մեծ հուշարձանի երկրորդ կործանումը**, «Տայասանի հանրապետություն», «14-րդ հարկ», 1992, սեպտեմբերի 11
 55. **Ոնցիդի՞վ... այո՛**, «Տայասանի հանրապետություն», 1993, նոյեմբերի 3
 56. **Թվում է, թե օդում կախված գնդերը հենարան չունի. «Լրագիր օր», 1996, հունիսի 18, 19, 20**
 57. **Ճարտարապետը (Գրիգոր Աղաբաբյան)**, «Տայասանի հանրապետություն», 1996, նոյեմբերի 28
 58. **Այլևս հնարավոր չէ համբերել, առավել ևս՝ հանդուրժել**, «Առավոտ», 2000, մայիսի 12
 59. **Ինչու՞ չկործանվեց Արգելի հեկար**, «Տայասանի հանրապետություն», 2000, օգոստոսի 29
 60. **Անհանդուրժելի անտերություն**, «Առավոտ», 2001, դեկտեմբերի 8

ՏԻՐԱՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆԻ

ԵՎ ԵՐԱ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. **Ю.Ярлов.** Успехи зодчих Армении (письмо из Москвы). – “Коммунист” (Ереван), 1951, 27 декабря
2. **Ս.Միսցակյանյան,** Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի ձևաարտապատկերներ, Երևան, 1956, էջ 30, 39, 42, 50, 81-84, 161, 171-172, 187, 215
3. **Լ.Բարսյան,** Սովետական Հայաստանի ձևաարտապատկերներ. – Այնպիսի հայ ձևաարտապատկերային պատմության, Երևան, 1964, էջ 19, 163, 278, 282, 283, 288
4. **Վ.Մովսիսյան,** Խնդիրներն բնակարանաամրտի. – «Երեկոյան Երեւան», 1965, մայիս
5. **Վ.Մովսիսյան,** Ենդաշնակ շողարշակում. – «Սովետական Հայաստան» 1970, մարտի 19
6. **Л.Бабаян, В.Арутюнян,** Ереван. – “Архитектура” (Москва), 1968, 21 января
7. **Լ.Բարսյան,** Հայոց տներ, Հայկական ձևաարտապատկերներ. – «Տիւրուր», թիվ 2
8. **В.В.Блохин** Композиция в промышленной архитектуре. М., 1977, с. 32
9. **Մ.Պրիգորյան,** Դասակարգի և արդիականի համեմատություններ. – «Սովետական Հայաստան», 1977, դեկտեմբերի 1
10. **Ե.Մուրադյան,** Զարգացման պատմություն. – «Հայրենիքի շայն», 1981, դեկտեմբերի 9
11. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 7, Երևան, 1981, էջ 354
12. **Վ.Սեփանյան,** Կենսագրական բաղադրան, հատոր Բ, Երևան, 1981, էջ 319
13. **Ա.Թորանյանյան,** Բազմապատկեր ձևաարտապատկեր-գիտական Տիրան Մարտի. – «Ազգ», 1996, նոյեմբերի 28
14. **С.Авакян.** “Не видел станции более красивой чем Гюмуш ГЭС...”. – “Республика Армения”, 1996, 7 декабря

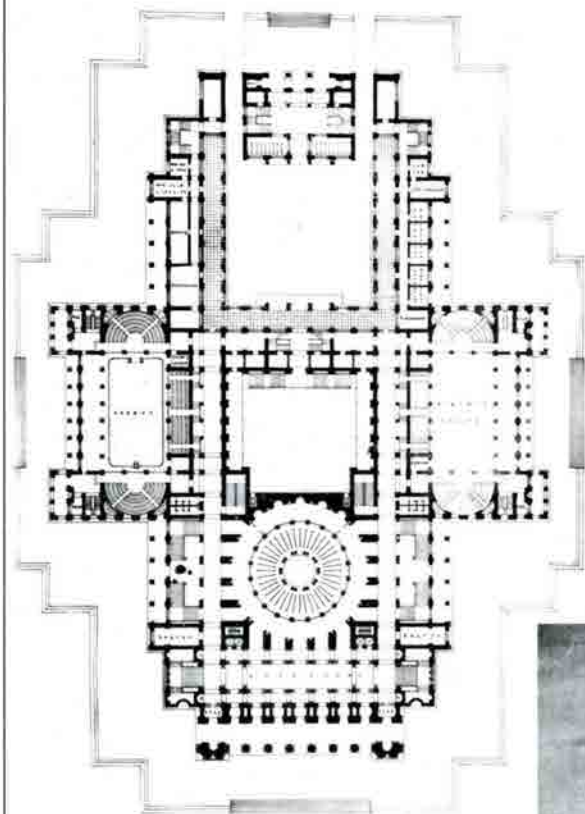

15. **Մ.Մարգարյան**, Մեծախառնակ ճարտարապետի հիանալի պնդիան. - «Գարուն», 1997, փետրվար, էջ 54-55
16. **Մ.Մարգարյան**, Հաճնի հանդիպումն սիրելի ճարտարապետ Տիրան Մարտիրոսյանի և իր արքայան գործերի հետ. - Տ.Մարտիրոսյան «Օրեր, տարիներ», Երևան, 1999, էջ 4-7
17. **Գ.Շախիջյան**, «Օրեր, տարիներ». - «Հայաստանի հանրապետություն», 1999, սեպտեմբերի 14
18. **Ա.Մելիքոնյան**, Արգելիչ. սխեմայի շարունակվում է. - «Հայաստանի հանրապետություն», 1999, սեպտեմբերի 21
19. **Ն.Տոնանյան**, Ճարտարապետի բանաստեղծական ժողովածուն. - «Հայաստան», 1999, սեպտեմբերի 21
20. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատ. 3, Երևան, 1999, էջ 634
21. **Ն.Թադևոսյան**, Չգիտեմ են կապույտ երակները, Երևան, 2000, էջ 363, 364
22. **Գ.Շախիջյան**, Բարի և ջրի ներդաշնակման իրականացումը, «Հայաստանի հանրապետություն», 2001, նոյեմբերի 23
23. **Ն.Մելիքիսեթյան**, Վասակով և իմաստասիր ծանուցիչ (ճարտարապետ Տ.Մարտիրոսյանի ծննդյան 90-ամյակի առթիվ), «Տեղեկագիր Հայաստանի շինարարների», 2001, ք. 11. էջ 24-25
24. "Архитектор" (Краткий биографический справочник Союза Архитекторов Армении). Автор-составитель Лия Сафарян, Ереван, 1998, стр. 72
25. Институт Армгидроэнергопроект 1932-2002, 70 лет, Ереван, издательство "Айагитак" 2002, стр. 205

ՆԱԽԱԳԾԵՐ
ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիպլոմաչին աշխատանք. Գարմիր քանակի պարզա, 1937 թ. (ղեկ.՝ Պետր Զոշար)

Տեսակազիծ

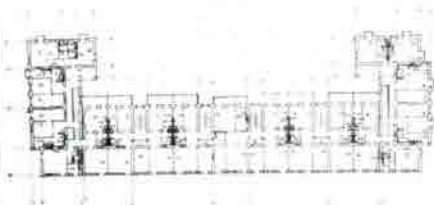
Ղ.Զոշարի, Մ.Մազունյանի հետ Ավանի կարողիկի մոտ, 1936 թ.

Տեսանկյար

*Քնակեկի շէնք Երևանում
(Մուկոմլյան փողոց)*

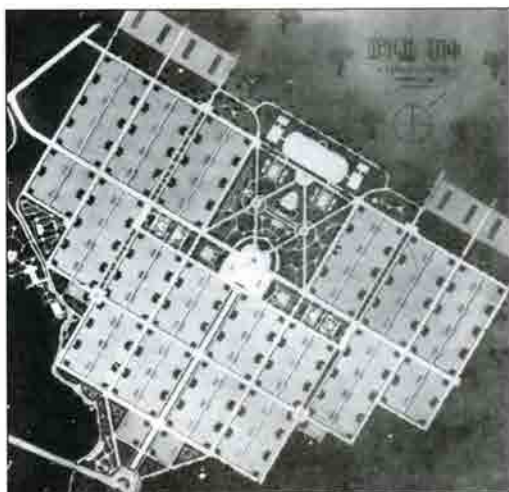
Տեսակազիծ

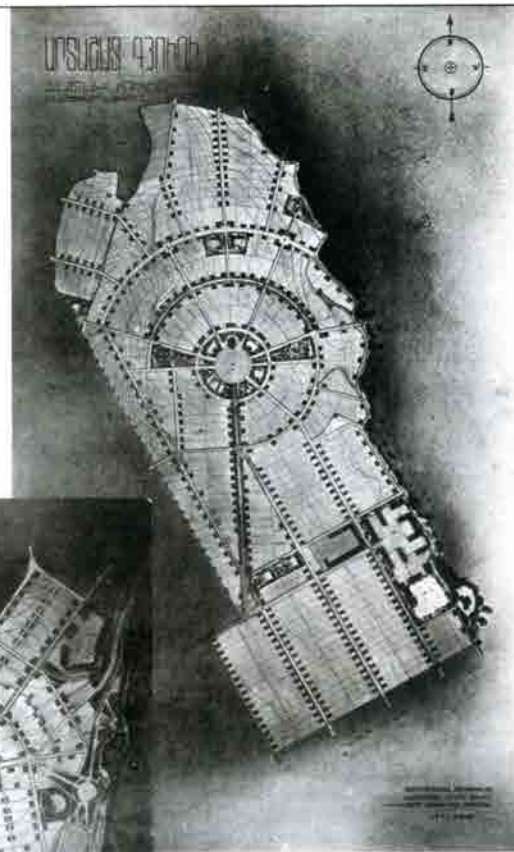
Ճարս. Մ.Մազունյանի հետ Ալյանում

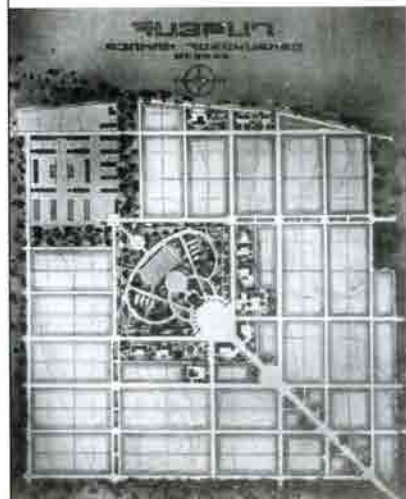
*Քնակեկի շէնք Երևանում
(Մուկոմլյան փողոց)*

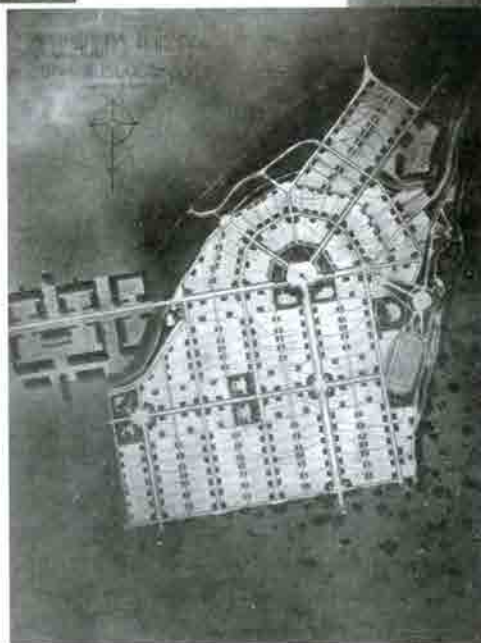
Երզրւմնսնի գլխ. հսսսկսկսգիծ, 1935 թ. (Ղ.Ղնշարի հեկ)

Վերին Արսսւշսսնի գլխ. հսսսկսկսգիծ, 1935 թ. (Ղ.Ղնշարի հեկ)

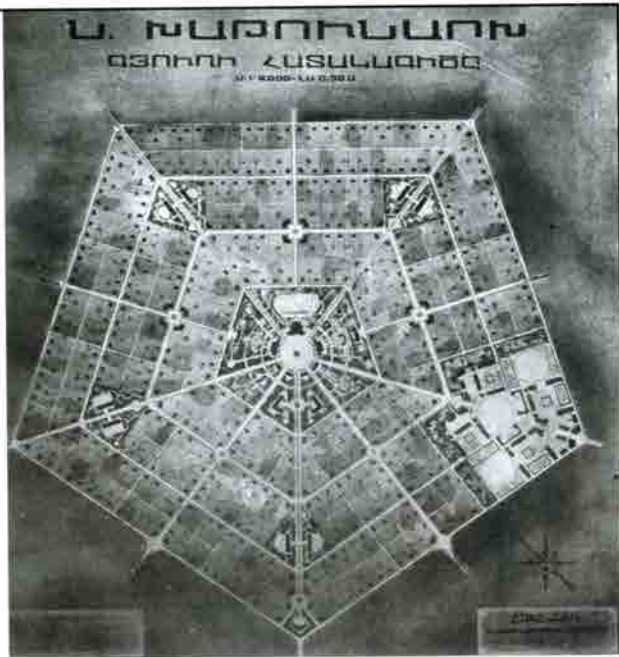
Տսսյրսստի գլխ. հսսսկսկսգիծ, 1935 թ.

Արսսգսսծնի գլխ. հսսսկսկսգիծ, 1935 թ.

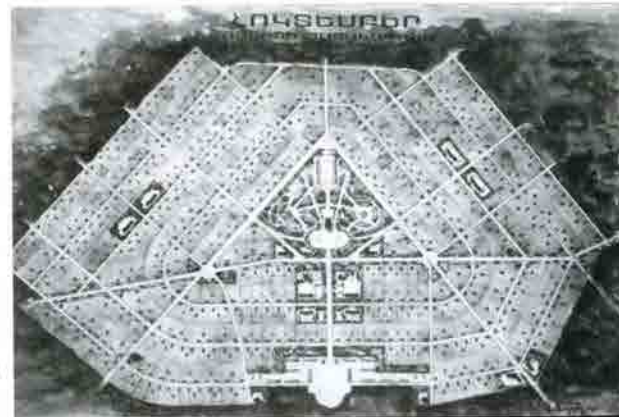
Սևան հէլի-սախնի գլխ. հասակագիծ, 1940 թ.

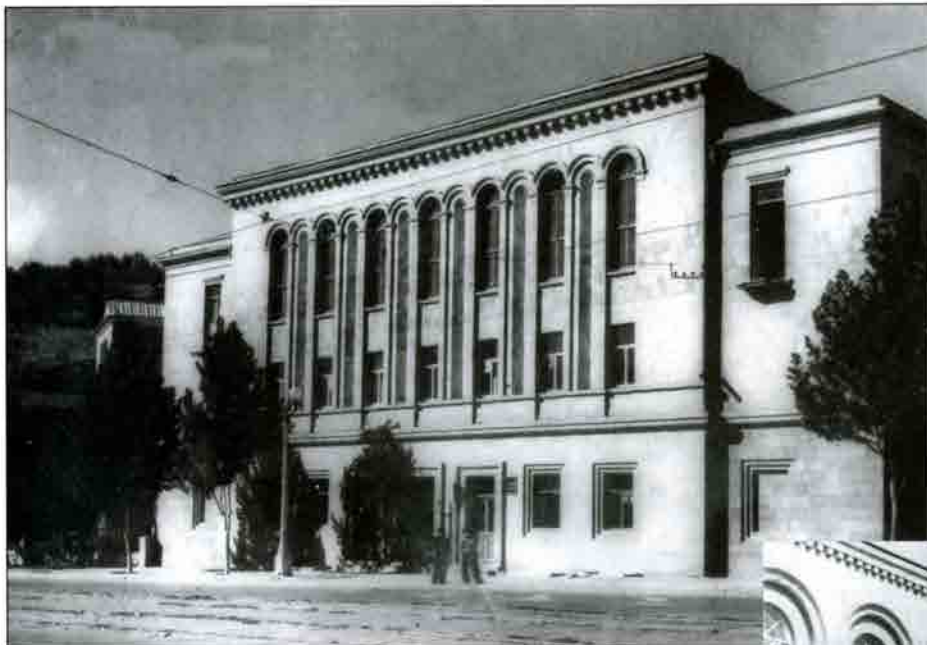
Չայ (Ներսիս Խարունարի) գյուղի գլխ. հասակագիծ, 1936 թ.

Արարքելյան հէլի-սախնի գլխ. հասակագիծ, 1953 թ.

Տոկոսյան (Մարտիրոսյան) գյուղի գլխ. հասակագիծ, 1937 թ.

*Երևանի կոմպերսիվ
սեխնիկոմի շենքի ձևագր.,
1938/43 թ.*

*Մետախանութի
անասնաբուժական
սեխնիկոմի շենքի
ձևագրի դրվագ*

Շուրս. Բ.Բարսեղյանի հետ

Մետախանութի անասնաբուժական սեխնիկոմի շենքի ձևագր., 1937/38 թ.

Մարտնոյի հէկ, 1936 թ.

Վարդանիսի հէկ, 1936 թ.

Այգեշոր հէկ, 1936 թ.

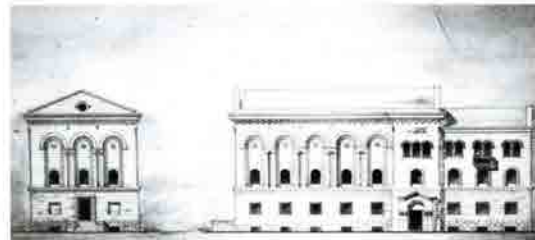
Ագարակի հէկ, 1938 թ.

*Նոր Բայազետ (Շախաթ) հէկ,
1940 թ.*

Սևանի հիլ, սրահափորմասնուրային աշտարակ, 1947 թ.

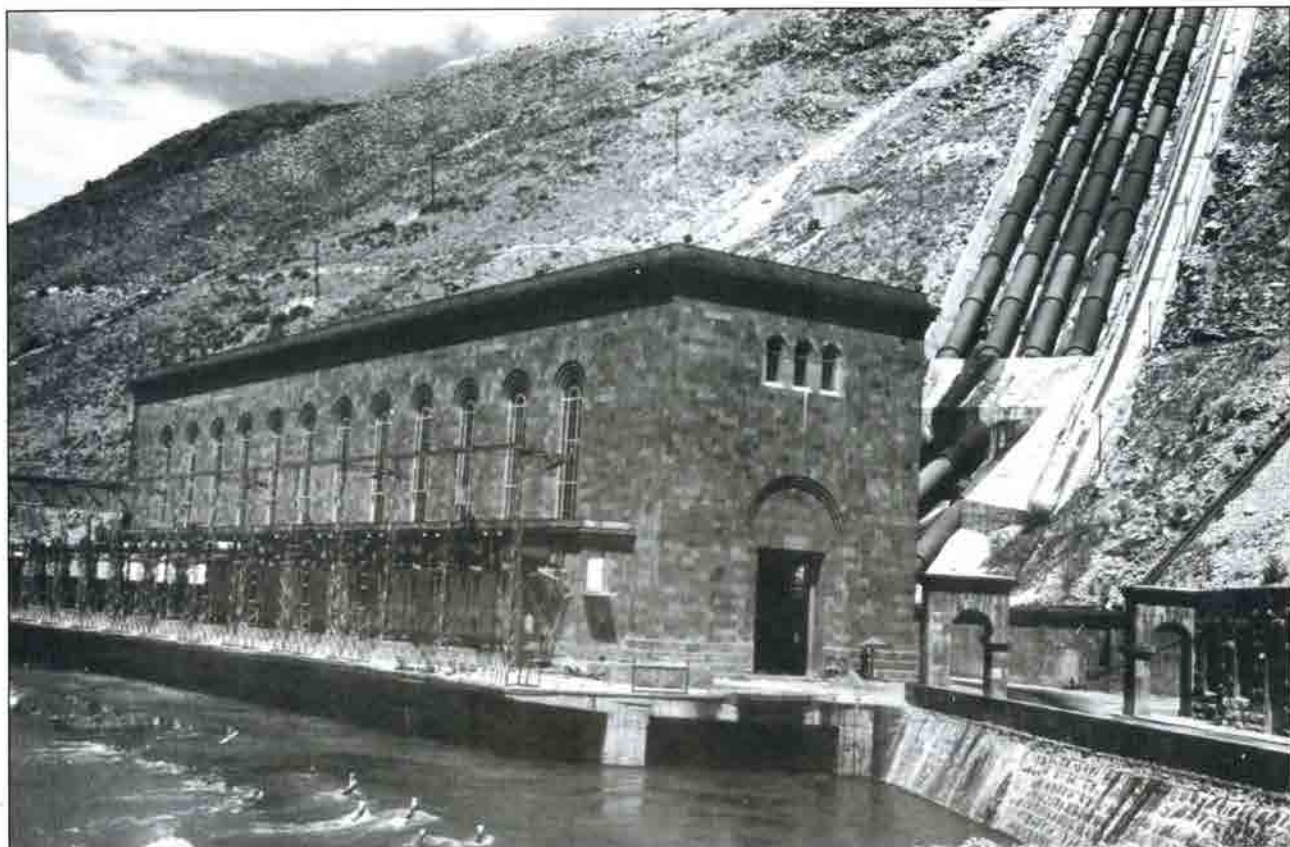
Գլխավոր վստահանակի շենքի նախագիծ, 1940 թ.

Գլխավոր վստահանակի շենք, 1946/47 թ.

Ջրահեռացման բունելի կից, 1947/48 թ.

Urqlı (Çymulm2) hêly-jî pîwîhuûnûr stuf, 1953 p.

Արքայուհու շարժան Լուսակերտում, 1950 թ.

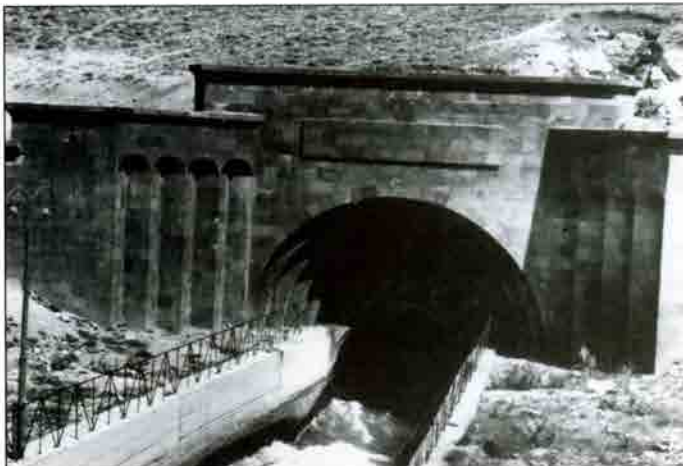
Արգել հէկ-ի վարչութիւնի շէնքը

Արգել հէկ-ի շէնքի ձախաւացիք, 1940 թ.

Արգել հէկ-ի ենթակայանի մտնելը, 1952 թ.

Արգել հիւլի 4-րդ քունեայի ելք, 1951/52 թ.

Մաննայալան արտի ներքին ստի

Շալյասի դրխազ

Շալյաս, 1950 թ.

Վեկալարանն արտի ջստի

Արարիկյան հեղի բնօրինակ սեւ, 1957 թ.

*Շահանշի աշխարհի շանսին՝
Տիգրան Պետրոսյանի հետ*

*Աստրիկյան Արգի հեղի
մուտք*

*Տրանսֆորմատորային
կենտրոնի խորշ*

Տրանսգոյցի մուտք

Տրանսգոյցի բնօրինակ սեւ

Տարևի հէլ

*Ուսիբայկ Բարսեղյանի, Տրաշյա Ընշարի, Սուր Մանուկյանի
և Համր Պողոսյանի հետ, 1960 թ.*

Սպանդարյանի հէլ

Համրի հէլ

Բոփի հէլ (Շանս), ճակատի նստազիծ

Երևանի ինչ-ի համալիրի ընդհանուր տեսք, 1960 թ.

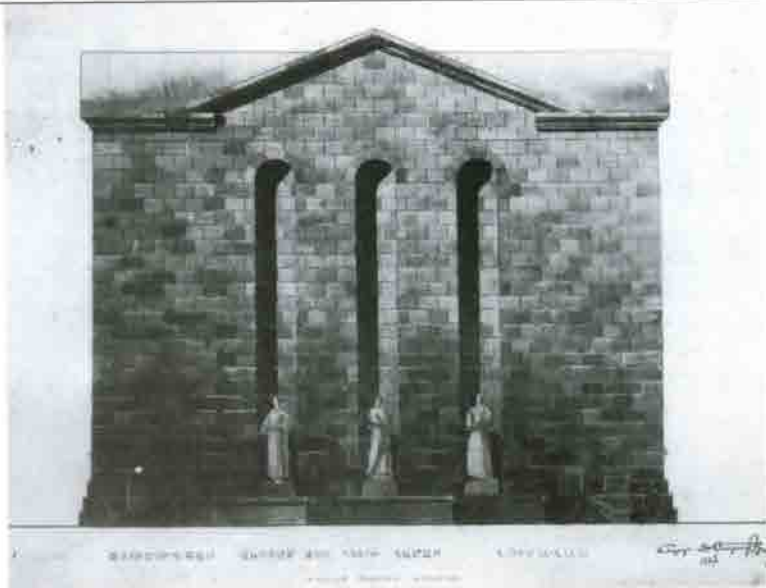
Աղբյուր_Խուշարշան, 1960 թ.

Սոս Մանուկյանի, Սերո Խանգաղյանի
և Տրսյա Տոփաճանիսյանի հետ

Երեւան Գլինի տաճար, 1936 թ.

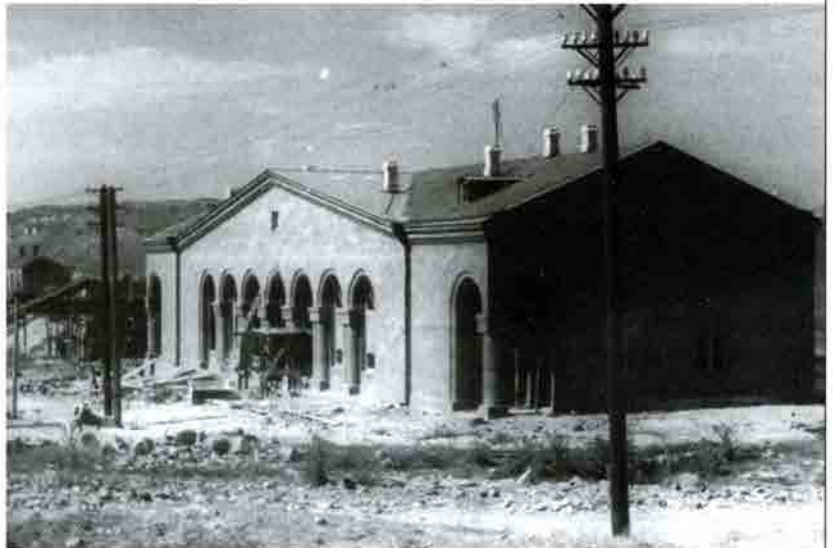
Երեւանի Գլինի տաճարի ճակատի նախագիծ, 1950 թ.

Վնագրի տուն
Արգիշի առողջարանում

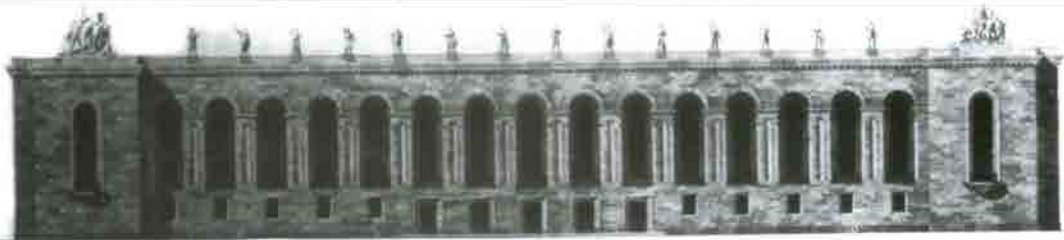

Ազնիի ք. I առողջարանի փողոց

Արուխանի երկաթուղային կայարանի շենք, 1948 թ.

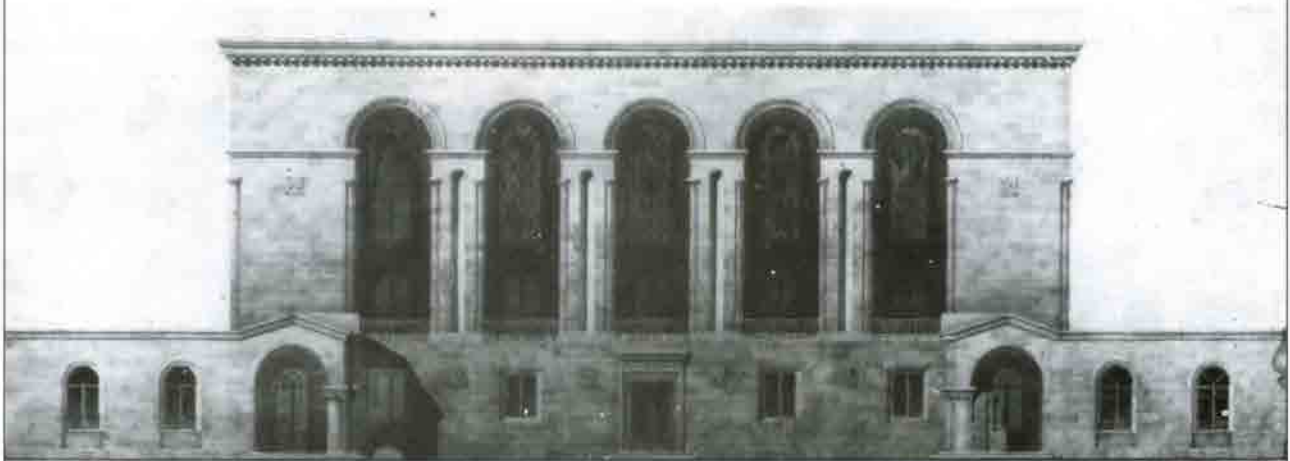
Հվարքուցում

Երևանի կառուցմանի գործարանի մշակույթի պալատ (սարքերակ)

Կառուցմանի գործարանի մշակույթի պալատ (սարքերակ)

Գորայր ավանի սկուսնի շենի նախագիծ

Ագուստինյան սրբոցայի կառուցապատման նիդիանոր տիւֆ

Սկզբնական կառուցապատման գլխ. հասկնագիծ

Կառուցապատման դրվագ

Բազմահարկ բնակիչի շէնք, 1965 թ.

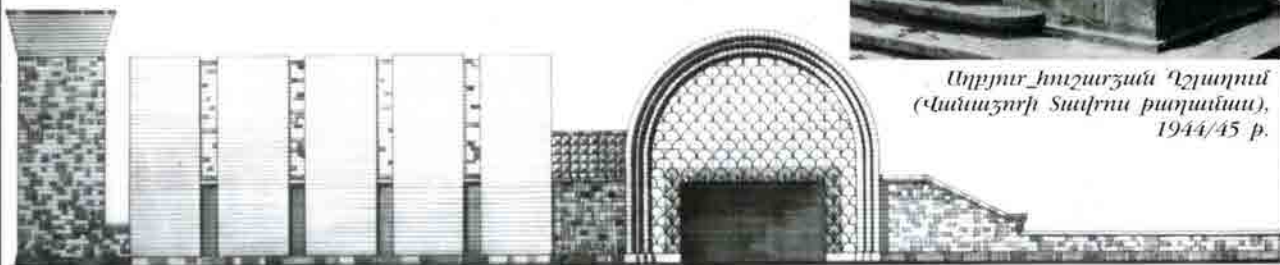
Կառուցապատման դրվագ

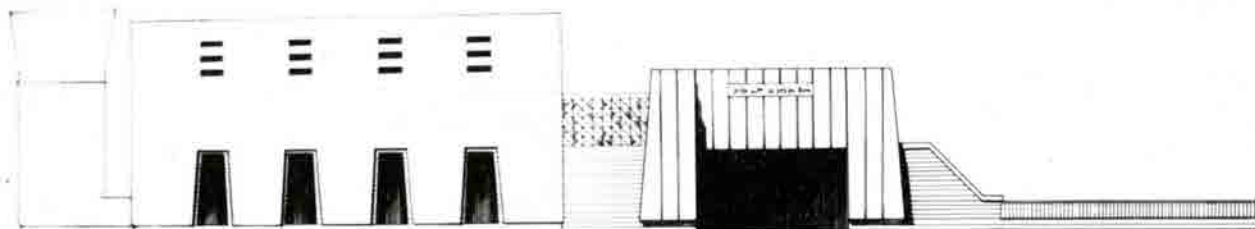
Ս.Երևնյանի և Ա.Ըռոշարի հետ, 1964 թ.

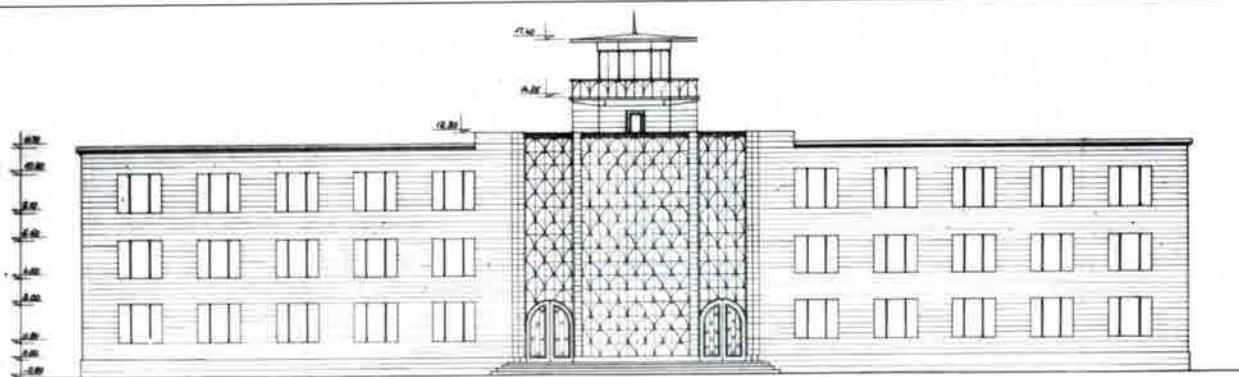
*Սիրբուր իուշարձան Դշխարում
(Վանաշորի Տափրու քաղաքում),
1944/45 թ.*

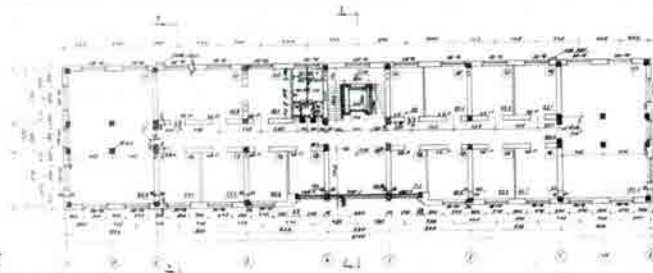
Սևան – Գիլիջան սրահասարակային բուննիլի մուտիլ

Սևան – Գիլիջան սրահասարակային բուննիլի կիլի (նախապիծ)

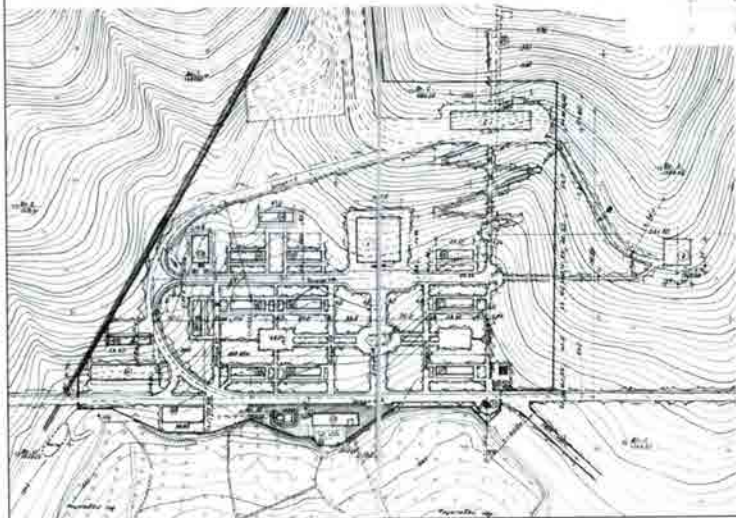

Մ ՊԱՍ գեո.ֆիզիկական դիսարանի
լսարանային շենքի նախագիծ

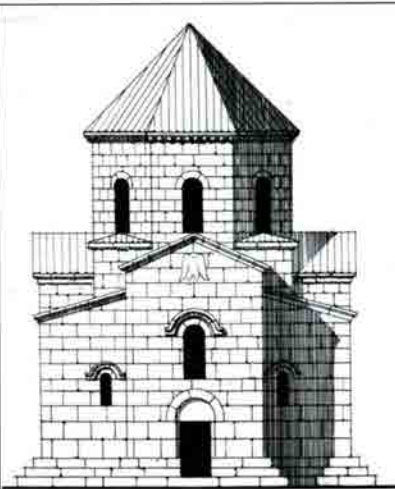

Տեսակազիծ

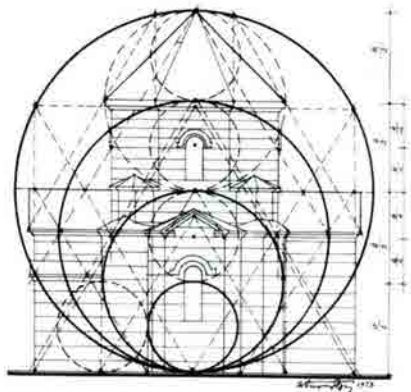
Դիսարանի համալիրի գլխ. հասակազիծ

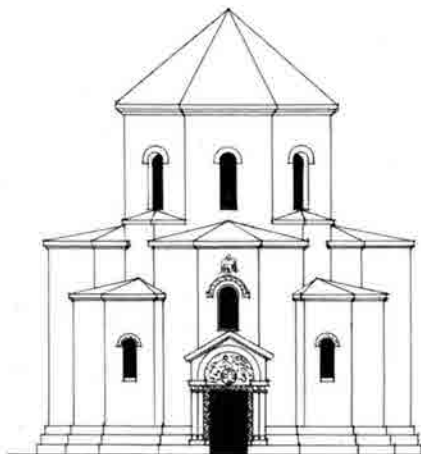
«Տիրոնախազիծ» ինստիտուտի գիտաժողովի
մասնակիցների հետ (Տալին, 1978 թ.)

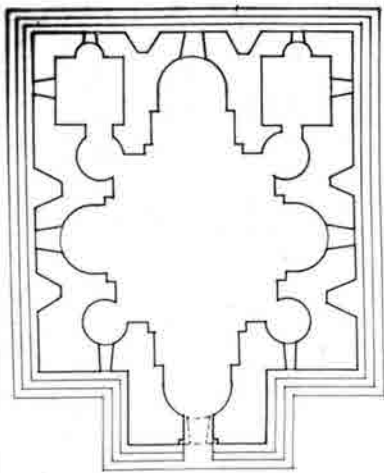
Թարգմանչաց եկեղեցու արևելյան
ճակատ

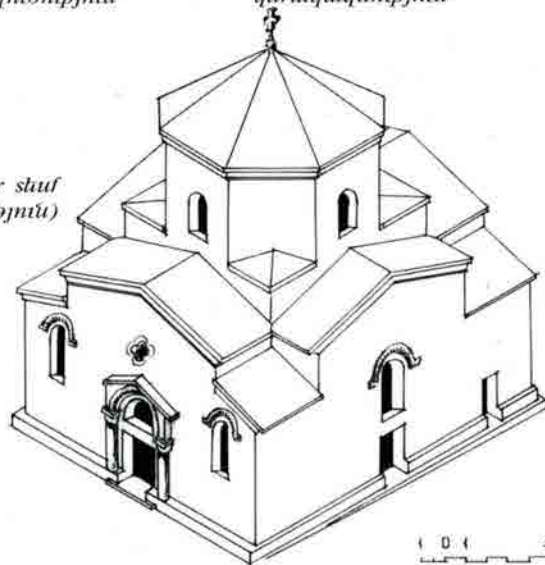
Չորսոյրի եկեղեցու ճակատի
հասնաչափությունների վերածություն

Չամխուսու եկեղեցու ճակատի
վերակազմություն

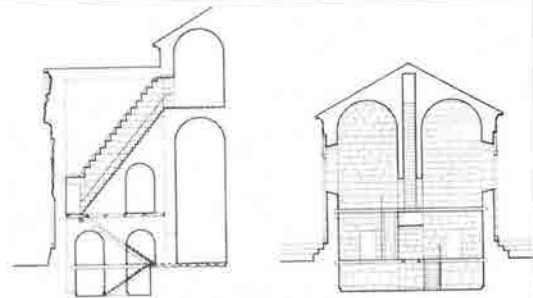
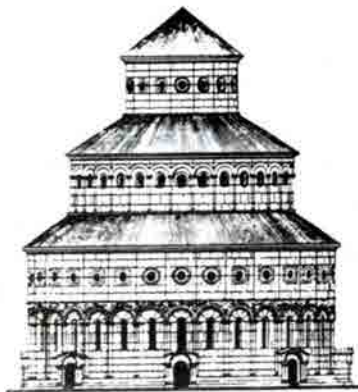
Արամուսի չնդհանուր ժախ
(վերակազմություն)

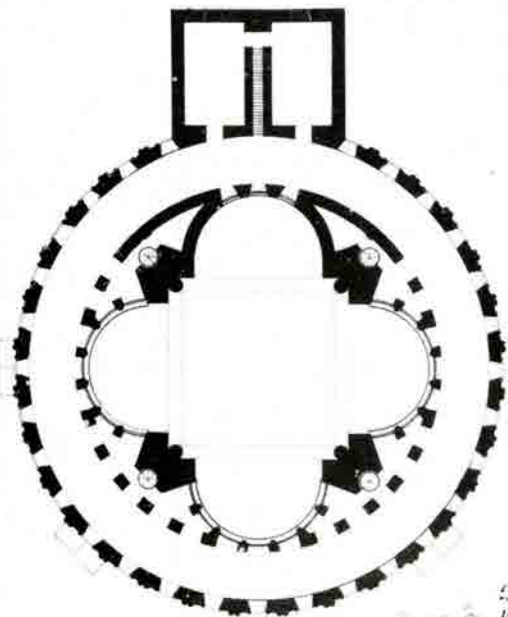
Թարգմանչաց եկեղեցու
ձգրված հասակագիծ

Տասրամյո՛ր ձևից ստեղծված
Թ. Թորոմանյանի
վերակազմության, Գազկաշենի
մանրակերտի և Սևն Ըսպեկի
(Փարիզ) հարքամադպակների
հիման վրա

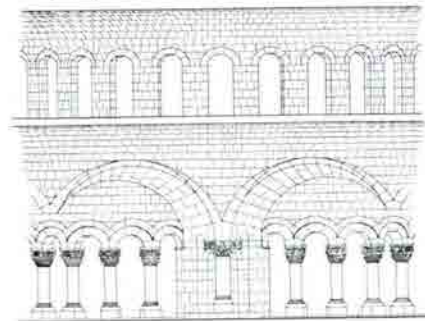
Վերնաստիակի սանդղ
գաղտնադրու առիճաններ

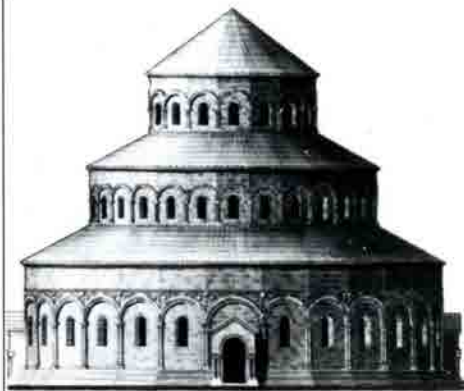
Զխարբնոցի վերնաստիակի
հասակագիծ

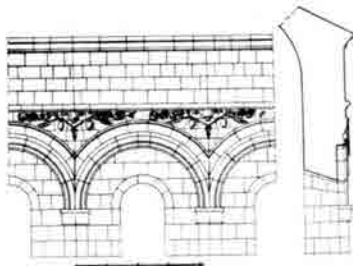
Փարիզի Սևն-Ըսպեկ եկեղեցու հարքամադպակ-
ների զխարբնոցանմանն պատկերով

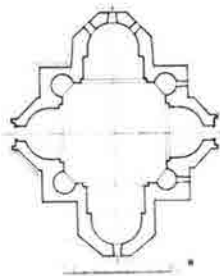
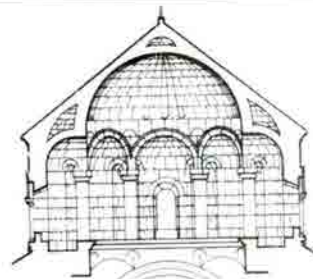
Բոլորակ սրահների ներքին ստիպ
(վերակազմություն)

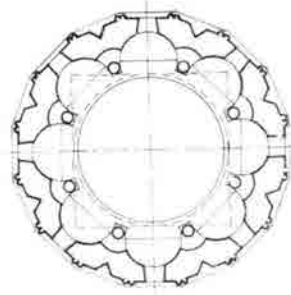
*Բանասլի եկեղեցու ճակատ, 7-րդ դար
(վերականգնություն)*

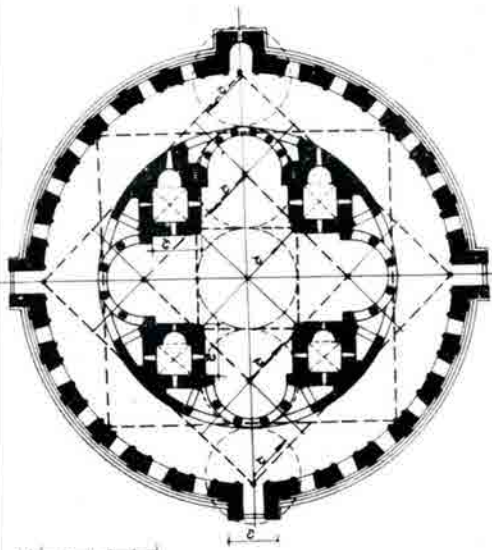
Բանասլի եկեղեցու ճակատի որսագ

*Չխարի եկեղեցու հասակագիծ
(սկզբնական փուլ)*

*Բանասլի եկեղեցու գմբեթի
վերականգնություն
(կրկնած, հասակագիծ)*

*Բանասլի եկեղեցու հասակագիծ,
(համառոտագրությունների վերածություն)*

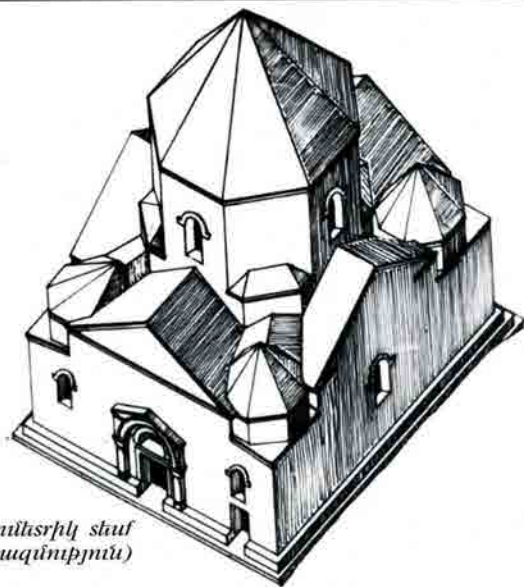

*Չխարի եկեղեցու արևելյան և հարավային ճակատներ
(սկզբնական փուլ)*

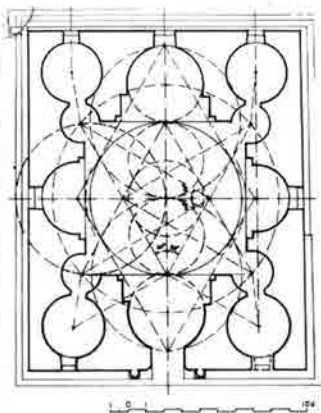

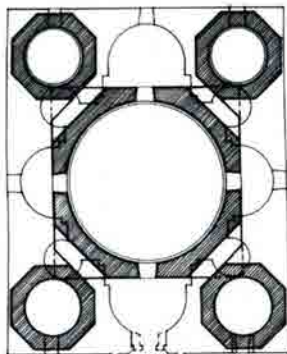
Անիի եկեղեցու
արևելյան ճակատ

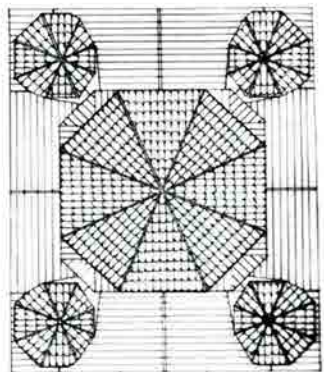
Ամսումևերիկ խաբ
(վերակազմություն)

Անիի եկեղեցու
հասակագիծ
համաչափությունների
վերլուծությամբ

Տասակազիծ գմբեթների
մակարդակի վրա

Ծածկի հասակագիծ

Ժողովածուն տղագրության են դասրասել.

*Ալեքսանդր Բաղայանը
Մկրտչ Մինասյանը
Գառնիկ Շախյանը
Հասմիկ Մելիքսեբյանը*

Համակարգչային ձևավորումը

Արթուր Վարդերեսյանի

Ժողովածուն հրատարակված է
Հայաստանի ճարտարադեպի միության
նախաձեռնությամբ և միջոցներով